

**УРГАНЧ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖА БЕРУВЧИ PhD.03/30.12.2019.Fil.55.02 РАҚАМЛИ
ИЛМИЙ КЕНГАШ**

УРГАНЧ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

САПАРБАЕВА ГУЛАНДАМ МАШАРИПОВНА

**ОҒЗАКИ МУЛОҚОТ АКТИ ВА УНИНГ ЛЕКСИК-ГРАММАТИК
ХУСУСИЯТЛАРИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Урганч – 2021

УЎК: 811.512.133'36-25

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

**Content of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD) on philological
sciences**

Сапарбаева Гуландам Машариповна

Оғзаки мулоқот акти ва унинг лексик-грамматик хусусиятлари3

Saparbaeva Gulandam Masharipovna

Oral Communication Act and its Lexical-grammatical Features28

Сапарбаева Гуландам Машариповна

Устно-коммуникативный акт и его лексико-грамматические особенности52

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works58

УРГАНЧ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖА БЕРУВЧИ
PhD.03/30.12.2019.Fil.55.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

УРГАНЧ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

САПАРБАЕВА ГУЛАНДАМ МАШАРИПОВНА

**ОҒЗАКИ МУЛОҚОТ АКТИ ВА УНИНГ ЛЕКСИК-ГРАММАТИК
ХУСУСИЯТЛАРИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Урганч – 2021

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2020.4.PhD/Fil1414 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Урганч давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз ва рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасида (www.urdu.uz) ва «Ziyonet» Ахборот таълим порталига (www.ziyonet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Дўсимов Зариббой
Қорақалпоғистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Худайберганова Дурдона Сидиковна
филология фанлари доктори, профессор

Ўразбоев Абдулла Дурдибаевич
филология фанлари доктори

Етакчи ташкилот:

Фарғона давлат университети

Диссертация ҳимояси Урганч давлат университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи PhD.03/30.12.2019.Fil.55.02 Илмий кенгашнинг 2021 йил «16» «июнь» соат 10⁰⁰ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 220100, Урганч ш., Ҳамид Олимжон кўчаси, 14) **Тел.:(+998 62) 2246680**; **Ғах:(+998 62) 224 6700**; e-mail: info@urdu.uz).

Диссертация билан Урганч давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (___ рақами билан рўйхатга олинган). Манзил: 220100, Урганч ш., Ҳамид Олимжон кўчаси, 14. Тел.: (+998 93) 9227734 e-mail: arm@urdu.uz.)

Диссертация автореферати 2021 йил «___» июнь куни тарқатилди.
(2021 йил «07» июндаги _____ рақамли реестр баённомаси).

О.Қ. Гайлиева

Илмий даража берувчи илмий кенгаш раиси в.б., филол.ф.д. (DSc), доцент

С.М.Сариев

Илмий даража берувчи илмий кенгаш котиби, филол.ф.д. (DSc), доцент

С.Р.Рўзимбоев

Илмий даража берувчи илмий кенгаш қошидаги Илмий семинар раиси, филол.ф.д., профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида интегратив лингвистиканинг лингвокультурология, когнитив тилшунослик, этнолингвистика, прагмалингвистика, дискурс ва коммуникатив тилшунослик йўналишлари изчил ривожланиб бормоқда. Коммуникатив тилшуносликка оид тадқиқотларда оғзаки мулоқот акти, оғзаки мулоқот тили, коммуникатив грамматика ва коммуникатив лексика оғзаки дискурснинг таркибий қисмлари эканлиги аниқланган. Айниқса, нутқий фаолият лингвистикаси, нутқ маданиятининг назарий асослари, нутқ жараёни семантикаси, матннинг тил ва нутқ бирликлари қиёсий таҳлилига бағишланган тадқиқотлар кўлами тобора кенгаймоқда. Оғзаки мулоқотда содир бўладиган когнитив жараёнларни аниқлаш натижасида оғзаки мулоқотдаги тил бевосита ва билвосита инсонларнинг тафаккури ҳамда ижтимоий фаолияти билан боғлиқлигини кўрсатмоқда.

Ҳозирги замон дунё тилшунослигида лингвистик илмий тадқиқотлар камровини объектдан субъектга йўналтирувчи, унда инсон ва унинг фаолиятини тилнинг барча сатҳларидаги қарашларда энг муҳим етакчи ғояга айлантирувчи антропоцентрик парадигма назарияси шаклланмоқда. Тадқиқотлар тилнинг моҳияти ва хусусиятларини тўлиқ англаш, мулоқотдаги тил имкониятлари ва унинг мазмунини тушуниш, оғзаки мулоқот матнининг назарий муаммолари, жумладан, нутқ ва тил белгилари, тил ва инсон омили, оғзаки мулоқот акти ва унинг лексик-грамматик хусусиятларини ойдинлаштириш каби вазифаларни кўймоқда. Айни пайтда тилшуносликнинг янги парадигмаларига асосланган бундай тадқиқотлар ўзбек тили оғзаки мулоқот актининг лексик, семантик ва грамматик хусусиятларини лингвомаданий аспектда тадқиқ этиш учун ҳам долзарб вазифалардан бири сифатида қаралмоқда.

Ўзбекистонда маънавий қадриятларни тиклаш ва ривожлантириш, жумладан, она тилини ҳар жиҳатдан тараққий эттириш ва унинг қўлланиш кўламини кенгайтиришга сўнгги йилларда алоҳида эътибор берилмоқда. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, «она тили – миллат маънавиятининг мустаҳкам пойдеворидир... Туркий тилларнинг катта оиласига мансуб бўлган ўзбек тилининг тарихи халқимизнинг кўп асрлик кечмиши, унинг орзу-интилишлари, дарду армонлари, зафарлари ва ғалабалари билан чамбарчас боғлиқдир... Давлат тили масаласи миллий ғоямизнинг асосий тамойилларидан бири бўлиши зарур.»¹ Бу борада ўзбек тилидаги оғзаки мулоқот актининг лексик-грамматик хусусиятларини инсон омили, тафаккур тарзи ва ижтимоий фаолияти билан боғлиқликда тадқиқ этиш оғзаки мулоқот тилининг лексик қатламининг бойиб бориш манбаларини аниқлаш каби йўналишларда илмий-тадқиқотларни амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади.

¹ Mirziyoyev Sh. Davlat tili masalasi milliy g'oyamizning asosiy tamoyillaridan biri bo'lishi zarur // Prezident nutqi <http://xs.uz/uz/post/prezident-shavkat-mirziyoevning-o'zbek-tiliga-davlat-tili-maqomi-berilganining-o'ttiz-yilligiga-bag'ishlangan-tantanali-marosimdagi-nutqi>

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида», 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон «Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2020 йил 29 октябрдаги ПФ-6097-сон «Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги фармонлари, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2019 йил 4 октябрдаги ПҚ-4479-сон «Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида»ги қонуни қабул қилинганлигининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида»ги қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 12 декабрдаги 984-сон «Давлат тилини ривожлантириш департаменти тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида»ги қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу тадқиқот муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ва маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодий шакллантириш» устувор йўналиши доирасида бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон тилшунослигида муайян тилнинг кундалик оғзаки мулоқоти хусусиятлари борасидаги тадқиқотлар дастлаб ўтган асрнинг 20-йилларида юзага кела бошлаган бўлиб, нутқий акт назариясига Ж.Остин² томонидан асос солинган. Кейинчалик Ж.Аитчисон³, Н.Волфсон⁴, Ж.Р.Сеёрл⁵, Д.Г.Элис⁶, Ж.Ричардс⁷, Д.Вандервекен⁸, Л.Витгенштейн⁹, Г.Ж.Варнок¹⁰, Н.Хомский¹¹ қарашларида ва илмий ишларида атрофлича ўрганилиб, унинг исталган бир тилнинг муҳим қисми сифатидаги аҳамияти кўрсатиб берилган.

² Austen J.L. How To Do Things With Words, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1975. – P.184.

³ Aitchison J. Linguistics. – London: Hodder and Stoughton, 1993. – P. 133

⁴ Wolfson N., Perspectives in Sociolinguistics and TESOL. – Boston: Heinle and Heinle Publisher, 1989. – P. 55-78.

⁵ Searle J.R. Speech acts: an Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – P. 54-71.

⁶ Ellis D.G. From Language to Communication. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associate Publishers, 1992. – P. 139.

⁷ Richards J.C. Language and Communication. – New York: Longman, London, 1983. – P. 473.

⁸ Вандервекен Д. Небуквальные речевые акты. В кн.: Концептуализация и смысл. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 31 – 61.

⁹ Витгенштейн Л. Философские исследования // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. – М.: Прогресс, 1985. – С.79 – 128.

¹⁰ Warnock G.J. Some Types of Per-formative Utterances, In Warnock G.J. (ed. Essays on J.L. Austin, 1973. – P. 69 – 89.

¹¹ Chomsky N. Language and Mind. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – P. 88.

Туркий тилшуносликда оғзаки мулоқот матни борасидаги масалалар ўтган асрнинг 80-йилларида бошланган бўлса-да, бошқа тиллар, хусусан, инглиз, немис, рус, япон, араб тилларининг коммуникатив имкониятлари тадқиқига бағишланган ишларда уларнинг туркий тилларга муносабати таҳлилида берилган маълумотлар инобатга олинса, мавзунинг ўрганилганлик даражаси жаҳон тилшунослигида маълум маънода ўз тарихига эга эканлиги маълум бўлади¹².

Шунингдек, ўзбек тилшунос олимлари семантика, прагмалингвистика, когнитив лингвистика, дискурс тилшунослик, лингвокультурология, психоллингвистика соҳаларида олиб борган тадқиқотларида оғзаки мулоқотдаги тил масаласини лисоннинг нутқий фаолияти масалалари, сўзлашув тили, нутқ маданияти, нутқий одат масалалари каби мавзулар доирасида санаб ўтганлар. Жумладан, Ҳ.Неъматов¹³, А.Нурмонов¹⁴, Б.Ўринбоев¹⁵, С.Халдарова¹⁶, Ш.Раҳматуллаев¹⁷, Э.Бегматов¹⁸, Н.Маҳмудов¹⁹, Ш.Сафаров²⁰, Д.Ашурова²¹, Г.Х.Боқиева²², М.Ҳакимов²³, О.О.Бозоров²⁴, А.М.Бушуй²⁵, А.Примов²⁶, С.Мўминов²⁷, Ҳ.Мусулмонова²⁸ ва бошқа кўплаб замонавий тилшунос олимларнинг илмий мақола, рисолаларида оғзаки мулоқот матни тилшуносликнинг долзарб масалалари сифатида эътироф этилган.

¹² Горохова С.И. Фрейм-подход к описанию процесса порождения речи // Речевые обшения: цели, мотивы, средства. – М., 1985. – С.89-102; Грайс Г.П. Логика и речевая общение. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Высшая школа Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С. 217-23; Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – С. 311.

¹³ Неъматов Ҳ., Воҳидова Н., Тоирова Г. Структурал тилшуносликдан прагмалингвистикага // Хорижий филология. – № 4, 2007. – Б. 38 – 41.

¹⁴ Нурмонов А., Ҳакимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. – № 4. – Б.54 – 58.

¹⁵ Б. Ўринбоев. Ҳозирги ўзбек сўзлашув нутқи. 1-2 қисм. – Самарқанд: СамДУ босмахонаси, 2006. – Б. 132.

¹⁶ Халдарова С. Семантико-структурные особенности диалогической речи в современном узбекском языке. АКД. – Ташкент, 1974. – С.5.

¹⁷ Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Тошкент, 1970. – Б. 48 –52.

¹⁸ Бегматов Э. Нотиқнинг нодир бойлиги. – Тошкент, 1980. – Б. 43.

¹⁹ Маҳмудов Н. Нутқнинг жўялиги // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. – №3. – Б. 9-13-17; Шу муаллиф. Тил. – Тошкент: Ёзувчи, 1997. – Б.40.; Шу муаллиф. Ўзимиз ва сўзимиз. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. – Б. 112.

²⁰ Сафаров Ш. Речевые действия этноспецифической личности // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин: КГУ, 1989. – С. 62 – 67; Его же. Система речевого общения: универсальное и этноспецифическое. – Самарқанд: Г.Гулям, 1991. – С. 171. Шу муаллиф. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б. 91; Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008. –Б. 77, 99, 135.

²¹ Ashurova D. Language and Culture Studies // Хорижий филология, 2006. –№4. – Б.11-14.

²² Бақиева Г. Х. Лингвистические основы анализа художественного текста. Автореф. дисс... докт. филол. наук. – Ташкент: Уз ГУМЯ, 1993. – С. 46.

²³ Ҳакимов М. Нутқий актлар назарияси. – Фарғона, 2020. – Б. 118.

²⁴ Бозоров О.О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив (актуал) тузилиши. Филол. фанл.номз... дисс. автореф. – Фарғона, 2004. 21 б.

²⁵ Бушуй А.М. Язык в семантико-грамматическом ракурсе (у истоков лингвопрагматики) // Ҳозирги дунё лисоний қиёфаси ва тилшуносликнинг методологик асослари. – Самарқанд: СамДҶТИ, 2007. – С. 12 – 19.

²⁶ Primov A. Tilshunoslikning dolzarb masalalari. O'quv qo'llanma. – Urganch, 2016. – В. 61 – 65.

²⁷ Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг жинс жиҳатидан хосланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1999. – №5. – Б. 64-66; Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Филол. фан. док. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000. 44 б. Коммуникантларнинг ижтимоий роли ва нутқий мулоқот ҳақида // Услубшунослик ва фразеологиянинг долзарб муаммолари. – Самарқанд: СамДУ, 2007. – Б. 70 –72.

²⁸ Мусулмонова Н.Р. Грамматик шаклларда категориал, ёндош ва ҳамроҳ маъно (замон ва майл категориялари мисолида). Филол.фанлари номзодлик диссертацияси. НДА. – Тошкент, 2007. – Б. 25.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги. Диссертация Урганч давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ «Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари» мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек тилидаги оғзаки мулоқот актининг типларини аниқлаш, социолингвистик тадқиқотларда инсоннинг тафаккур тарзи ва ижтимоий фаолияти, индивидуал лексикони, объектга муносабати, мулоқот жараёнидаги ўрни – инсон омили ва лингвокультурологик асосларини очиқ беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

ўзбек тили оғзаки мулоқот актининг лексик ва грамматик хусусиятлари ҳамда қўлланилиш тамойилларини ўрганиш;

оғзаки нутқ матнини тилнинг тартибли тизими сифатида таҳлил қилиб, мазмунли мулоқот актларининг турли типлари яралишида амал қиладиган лисоний тамойилларни аниқлаш;

ўзбек тилидаги оғзаки мулоқот акти типлари лексик бирликларини коммуникатив лингвистик жиҳатдан тадқиқ қилиш ва уларни функционал гуруҳларга ажратиш;

оғзаки нутқ бирликларининг лексик, семантик ва грамматик хусусиятларини мулоқотдаги нутқий фаолият жараёни контекстида тавсифлаш;

икки ёки ундан ортиқ суҳбатдошлар мулоқот актининг бир-бирига боғланиш тартибидаги лингвистик ва экстралингвистик омилларни аниқлаш;

ўзбек тилидаги оғзаки мулоқот актининг расмий ва норасмий мулоқот типлари оппозицион жуфтлигини қиёсий жиҳатдан синхрон аспектда тадқиқ қилиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида ўзбек адабий тилида яратилган луғатларга киритилган ва кундалик мулоқотда қўлланиладиган лексик бирликлар, функционал грамматикага оид адабиётлардаги сўзлашув услубига хос жумлалар, телевидение ва радиодастурлардаги мулоқотларнинг аудио ҳамда видеоёзувлари, шунингдек, ўзбек тилида мулоқот қилувчи турли соҳа вакилларининг нутқидан келтирилган намуналари танланган.

Тадқиқотнинг предмети сифатида оғзаки мулоқот актига мансуб лексик бирликлар ва грамматик воситаларнинг когнитив-лингвистик ҳамда коммуникатив хусусиятлари танланган.

Тадқиқотнинг усуллари сифатида тавсифлаш, таснифлаш, қиёслаш, статистик таҳлил, стилистик ва лингвомаданий таҳлил, антропоцентрик тадқиқот усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

жаҳон тилшунослигида умумэътироф этилган Ж.Остин ва Ж.Сеёрлнинг нутқий акт назариялари асосида ўзбек тилидаги оғзаки мулоқот актига мансуб дискурслар социолингвистик жиҳатдан лексик-грамматик қатлам эканлиги далилланган;

ўзбек тилидаги оғзаки мулоқот актлари «муаллиф – мулоқот акти – уни келтириб чиқарувчи асл сабаб» асосида шаклланиши ҳамда коммуникатив

жараёни белгиловчи оғзаки мулоқот нутқи локуция, иллокуция ва перлокуция актлари тарзида таснифланиши асосланган;

оғзаки мулоқот актида мулоқот иштирокчилари фойдаланадиган лексик бирликлар индивидуал, ижтимоий гуруҳ ва умумхалқ тили лексиконига ажратилган ҳамда уларнинг контекстуал ва концептуал категориялардан иборатлиги аниқланган;

ўзбек тили оғзаки мулоқот актининг такрорий, бошқарувчи, тасдиқ, ифодаловчи ва мослаштирувчи лингвистик бирликлари аниқланиб, коммуникатив дискурсга мансуб мурожаат шакллари анафорик, катафорик ҳамда экзофорик турлардан иборатлиги исботланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

жаҳон тилшунослигининг энг янги назарий концепцияларини татбиқ этиш асосида ўзбек тили оғзаки мулоқот актини белгиловчи лексик бирликлар таснифланган ва уларнинг лексик-грамматик хусусиятлари ёритилган;

оғзаки мулоқот акти таҳлили асосида ўзбек тилшунослигида сўзлашув услубига хос деб ҳисобланган жумлалардаги гап бўлаклари тартибининг ўзгариш тамойиллари ва сабаблари аниқланган;

ўзбек ва бошқа тилларни ўрганувчилар учун яратилган сўзлашгичларда келтирилган оғзаки нутқий акт намуналарига хос хусусиятлар кўрсатиб берилган;

ўзбек тили оғзаки мулоқот актидаги мурожаат шакллари, шунингдек, гап бўлаклари тартиби масаласига аниқлик киритилган;

оғзаки мулоқот актида субъектнинг диктумга муносабати лексик-грамматик воситалар орқали ифодаланиши исботланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги диссертацияда қўлланилган усуллар, назарий маълумотлар жаҳон тилшунослигида умумэътироф этилган илмий манбалардан олинганлиги, тадқиқот иши доирасида таҳлилга тортилган материаллар кундалик мулоқотдаги ўзбек тили табиатидан келиб чиққан ҳолда хулосалар қилиш имконини берганлиги, уларнинг асослилиги, методологик мукамаллиги, шунингдек, қўйилган масалаларнинг долзарблиги ва аниқлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти оғзаки мулоқот акти назариясини янада ривожлантириш, мулоқот акти билан боғлиқ ечимини кутаётган муаммоларни атрофлича ўрганиш, ўзбек оғзаки мулоқот актини белгиловчи лексик бирликлар ҳақидаги янги қарашларни такомиллаштириш, оғзаки мулоқот актидаги мурожаат шакллари, шунингдек, сўз тартиби масаласига тилшуносликнинг янги парадигмаларига асосланган ҳолда ёндашишнинг самарали натижалар беришига ишontiриш учун хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти олий ўқув юрти филология факультетлари талабаларига коммуникатив лингвистика, социолингвистика, прагмалингвистика, когнитив тилшунослик, ҳозирги ўзбек адабий тили, нутқ маданияти каби фанлардан махсус курс ва семинарлар ташкил қилишда,

дарслик ва қўлланмалар яратишда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Оғзаки мулоқот акти ва унинг лексик-грамматик хусусиятларини тадқиқ этиш бўйича олинган илмий натижалар асосида:

Ўзбек тилидаги оғзаки мулоқот актлари расмий ва норасмий типларга бўлиниши ҳақидаги илмий хулосалари ҳамда коммуникатив жараёни белгиловчи лексик бирликларга нисбатан оғзаки мулоқотнинг дискурс белгилари атамасини қўллашга доир назарий умумлашмасидан Урганч давлат университетининг Эрасмус + дастурининг 561574-EPP-1-2015-1-ES-EPPKA2-SBHE-JP-ECCUM: «Establishment of Computing Centers and Curriculum Development in Mathematical Engineering Master programme» номли лойиҳаси доирасидаги «Виртуал мулоқот» курсини яратишда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 29 декабрдаги 89-03-5592-сон маълумотномаси). Натижада тил ва нутқ бирликларини замонавий тилшуносликнинг антропоцентрик парадигма тамойиллари асосида таҳлил этиш методикаси такомиллаштирилиб, расмий ва норасмий оғзаки мулоқот матнининг грамматик ва лексик-семантик воситалари деривацион аспектининг назарий ҳамда амалий асослари ўқув амалиётига татбиқ қилинган;

Ўзбек тилидаги оғзаки мулоқот актига мансуб дискурслар социолингвистик нуқтаи назардан алоҳида лексик-грамматик қатлам эканлиги ҳақидаги илмий хулосалардан Т.Н.Қори-Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти Қорақалпоғистон филиалида 2017-2020 йилларда бажарилган ФЗ-2016-0908165532-рақамли «Қорақалпоқ тилининг янги алфавити ва имло қоидаларига мувофиқ она тили ва адабиётини ривожлантириш методикаси» номли фундаментал лойиҳасида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2021 йил 13 январдаги 89-03172-сонли маълумотномаси). Натижада қорақалпоқ тили оғзаки мулоқот актига мансуб лисоний материалларнинг лингвомаданий ва социолингвистик хусусиятларини ойдинлаштиришга эришилган;

Ўзбек тилининг оғзаки мулоқот акти такрорий, бошқарувчи, тасдиқ, ифодаловчи ва мослаштирувчи лингвистик бирликлардан иборатлиги тўғрисидаги илмий-назарий хулосалари, шунингдек, оғзаки мулоқот жараёнида мослаштирувчи дискурс маркерларининг қўлланиш ўрнига оид тавсиялардан «Ичан-қалъа» гид ҳамроҳлар фаолиятини такомиллаштиришда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлигининг 2021 йил 6 январдаги 05-12-08-50-сон маълумотномаси). Натижада «Ичан-қалъа» давлат музей кўриқхонасида фаолият олиб борадиган гидларнинг оғзаки нутқий мулоқот жараёнида сўз ва сўз бирикмалари луғавий маъно доирасидан чиқиб, контекстуал маъно ҳосил қилувчи турли стилистик воситалардан фойдаланиш малакасини шакллантиришга эришилган;

Ўзбек тили оғзаки мулоқот актидаги коммуникатив дискурсга мансуб мурожаат шакллариининг анафорик, катафорик ва экзофорик турлардан

иборатлиги ҳақидаги илмий хулосаларидан Хоразм вилояти телерадиокомпаниясининг «Тилимизни ўрганамиз» кўрсатувлари сценарийсини тайёрлашда фойдаланилган (Хоразм вилояти телерадиокомпаниясининг 2020 йил 4 декабрдаги 1555-сон маълумотномаси). Натижада адабий-бадиий, маънавий-маърифий дастурларда ўзбек тилининг нуфузи, ривожланиш жараёнлари, жонли сўзлашув жараёнидаги оғзаки нутқий мулоқотда она тили бойлигининг ақс этиши билан боғлиқ масалаларни атрофлича ёритиш имконияти яратилган;

оғзаки мулоқот актида фойдаланиладиган лексик бирликлар индивидуал, ижтимоий гуруҳ ва умумхалқ тили лексиконига мансублиги ҳамда семантик жиҳатдан контекстуал ва концептуал категорияларга бўлинишига доир илмий-назарий хулосалардан Хоразм Маъмун академиясида 2017 йилда Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 17 мартдаги 49-баёни асосида хўжалик шартномаси асосида амалга оширилган «Огаҳий томонидан форс тилидан ўзбек тилига таржима қилинган «Ахлоқи муҳсинийн» асарини табдил қилиш, нашрга тайёрлаш ва чоп этиш» лойиҳасида асар матнида учрайдиган сўзларни тўғри табдил қилиш ва изоҳлашда фойдаланилган (ЎЗР ФА Хоразм Маъмун академиясининг 2020 йил 16 ноябрдаги 169/2-20-сон маълумотномаси). Пировардида ушбу асарлар луғат қисмида келтирилган сўзларнинг этимологик, лексик-семантик изоҳи янада мукаммаллашган, китобхонга тушунарлилик даражаси ошган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот иши натижалари 11 та илмий-амалий анжуман, жумладан, 8 та халқаро ва 3 та республика илмий-амалий конференцияларда маъруза сифатида баён этилган ва апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 23 та илмий иш нашр этилган, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертацияларининг асосий натижаларини эълон қилиш учун тавсия этилган илмий нашрларда 11 та мақола, шундан 10 таси республика ва 1 таси хорижий журналларда эълон қилинган

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Тадқиқот кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати ҳамда илмий атамалар шарҳидан иборат бўлиб, умумий ҳажми 157 саҳифадан ташкил топган.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, унинг мақсад ва вазифалари, объекти ва предмети тавсифланган, республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг биринчи боби «**Оғзаки мулоқот матнининг назарий муаммолари**» деб номланган бўлиб, уч бўлимдан ташкил топган. Бобнинг “*Оғзаки мулоқот тили ҳақидаги лингвистик қарашлар*” бўлимида мавзу юзасидан жаҳон тишунослигидаги лингвистик қарашлар, хусусан, Ф.де Соссюрнинг нутқ ва тил белгилари борасидаги фикрлари, А.Гумбольдтнинг тил ва инсон омили борасидаги мулоҳазаларидан тортиб, замонавий жаҳон тилшунослигидаги акт назариялари муаллифлари Ж.Сеёрл, Ж.Остин, А.Киклевич ҳамда ўзбек тилшунослиги намояндалари А.Нурмонов, Ш.Сафаров, Н.Маҳмудов каби тилшунос олимларнинг назариялари тадқиқи баён қилинган. Ушбу бўлимда ҳозирги белгилар назариясининг системасини уч сатҳда – семантик, синтактик ва прагматик аспектда ўрганиш ҳақидаги принциплари тил тизимига ҳам, тил белгисига ҳам алоқадор эканлиги кўрсатиб берилган.

Коммуникатив лингвистиканинг дескриптив методига асосан шуни таъкидлаш мумкинки, оғзаки мулоқот – бу лингвистик муносабатда суҳбатдошларнинг ўзаро нутқий фаолиятдаги ҳамкорлиги бўлиб, бунда сўзловчи ва тингловчи аниқ мақсадни ифодалаш учун локуция, иллокуция ва перлокуция актини изчил ва узвий боғлаб, мулоқот актини амалга оширадилар. Инсонлар ушбу очик мулоқот орқали коммуникация вазиятларини яратадилар. Оғзаки мулоқот актининг иллокуцион актдан фарқловчи жиҳати мулоқотда суҳбатдошларнинг бир-бирини ўзаро тушунишида ёрдам берадиган нутқнинг парадигматик ва прагматик белгилари, жумладан, оҳанг, урғу, талаффуз, мулоқот одати, жумла тузилиши, унинг қисқа ёки кенгайтирилган услуби, мулойим ёки кўполлиги, ошкора ёки махфийлиги, буйруқ ёки илтимос шакли ҳамда имо-ишораларнинг мулоқотда қўлланилаётган лексик бирликлар ва грамматик воситаларга таъсири билан белгиланиши мумкин. Бу борадаги лингвистик фикрлар дастлаб феноменологик тадқиқотларнинг нутқ акти назариялари орқали тилшуносликка кириб келган бўлса-да, кейинчалик прагмалингвистика, дискурс тилшунослик, когнитив тилшунослик, социолингвистик тадқиқотларда фундаментал назариялари даражасида шаклланиб борган.

Ўтган асрнинг 50-60 йилларида Америка политолог тилшуноси Г.Д.Лассуэль, математик тилшунос К.Шеннон, таржимон, математик тилшунос У.Уйвер ва рус-америка тилшунос педагоги, адабиётшунос олим, XX асрнинг йирик тилшуносларидан бири Р.О.Якобсон замонавий тилшуносликнинг янги йўналиши сифатида коммуникатив лингвистика, яъни мулоқот тилшунослигини алоҳида соҳа сифатида эътироф этганлар. Коммуникатив тилшунослик тадқиқотлари натижалари ҳамда дискурс тилшунослик борасидаги билимларга асосан мулоқот матни, яъни дискурс, сўзловчи (адресат) ва тингловчи (адресант), оғзаки мулоқот акти, оғзаки мулоқот тили, коммуникатив грамматика, коммуникатив сўз бойлиги, фаол лексика масалалари доирасида қисқа вақт ичида сезиларли натижаларга эришган бўлса-да, соҳада ечимини кутаётган масалалар анчагина.

Тил системасини семантик ва синтактик аспектда ўрганиш прагматик аспектда ўрганиш натижасига мувофиқ келмаслиги мумкин. Шунинг учун тил

белгиси бошқа ҳар қандай семантик белги сингари фақат ифодаловчи ва ифодаланмиш муносабати асосидагина эмас, балки маълум белгини системадаги бошқа белги билан (ифодаловчи сатҳида ҳам, ифодаланмиш сатҳида ҳам) муносабати орқали аниқланиши лозим.

Иккинчи бўлимда *оғзаки мулоқот услубини белгиловчи омиллар* хусусида фикр юритилади.

Тил информациясининг ички ва ташқи томони мавжуд бўлиб, ички томони тил структурасига оид бўлса, ташқи томони нутқ вазиятига тегишлидир. Анъанавий лингвистик тадқиқотларда, асосан, микролингвистикада нутқнинг ички томони, яъни сегментланадиган бирликлар – фонема, морфема, сўз, сўз бирикмаси, гапларни текширишга эътибор қаратилган, аммо унинг ташқи плани, хусусан, овознинг турли хил интонацион модуляцияси, нутқ темпи, товуш бўёғи, турли хил имо-ишоралар, мимикалар, суҳбатдошнинг манералари тилшунослар назаридан четда қолган.

Оғзаки мулоқот актининг типлари ушбу бобнинг учинчи бўлимида таҳлил қилинган. Мазкур тадқиқот иши доирасида шуни айтиб ўтиш мумкинки, дискурс тилшунослик тадқиқотларида кундалик мулоқотда инсонлар фойдаланган жумлалар мажмуасига нисбатан *мулоқот матнлари* атамаси қўлланилади. Хусусан, ўзбек тилидаги *оғзаки мулоқот матнларини* қуйидаги муайян турларга ажратиш мумкин:

1. Танишув ва саломлашув мулоқоти (бегона, дўст, қариндош, расмий).
2. Хизмат мулоқоти (дўкон, касса, банк, идора).
3. Ритуал мулоқот (ибодатхона, маросим, дин).
4. Монолог нутқ (ҳикоя, латифа, ҳазил, оммавий нутқ).
5. Ҳаракатли мулоқот (бажариш, тасвирлаш, кўрсатиш ва тушунтириш).
6. Бошқарув ва йўналтирувчи мулоқот (иш, кўча ва уйда).
7. Виртуал мулоқот (телефон, интернет (Zoom, Skype, телеграм, овозли хабарлар)).

Диссертацияда коммуникатив лингвистиканинг мулоқот борасидаги назарияларига таянган ҳолда, тадқиқот ишимизнинг ушбу бобида қўлланилган *оғзаки мулоқот тили, оғзаки мулоқот услуби, оғзаки мулоқот акти* тушунчаларига ўзбек тили нуқтаи назаридан қуйидагича таъриф беришимиз мумкин:

а) оғзаки мулоқот тили – бу сўзлашув тили бўлиб, товуш ва овознинг артикуляцияси орқали нутқий фаолият маҳсулига айланган, шунингдек, суҳбатдош томонидан айтилган сўз, сўз бирикмаси ва жумлаларнинг талаффузда қўллаб, суҳбатдошли ёки суҳбатдошсиз, техник воситалар ёрдамида ёки улардан холи бўлган муайян макон ва замонда маълум шахс, ижтимоий гуруҳ ёки халқ маданий ва ижтимоий хусусиятларини ўзида акс эттирадиган истеъмолдаги жонли ва фаол тилдир;

б) оғзаки мулоқот матни (коммуникатив лингвистик назарияларга асосан *оғзаки мулоқот дискурси* деб аташни таклиф қиламиз) – нутқий мулоқот фаолиятида суҳбатдошнинг мулоқот мақсади, фикри ва муносабатини ўзида мужассам қилган сўз, сўз бирикмаси, жумла ёки бутун бир матн кўринишидаги лингвистик ифода бўлиб, у мазмуннинг мавзуга мос

ифодасидир. Оғзаки мулоқот дискурси мулоқот вазиятига мос равишда огоҳлантирувчи, хабар – маълумот берувчи, буйруқ, истак, хошиш, савол ёки жавоб каби функционал вазифаларни бажарувчи лингвистик бирликдир;

в) оғзаки мулоқот услуги (айрим тадқиқотларда вербал мулоқот услуги деб қўлланилган) – инсонлар кундалик ижтимоий фаолиятида сўзлар, сўз бирикмалари, жумлалар ёрдамида яратган дискурс турлари суҳбат, мулоқот, мажлис, муҳокама, тақдимот, теле ва интернет мулоқотлар, оммавий нутқ, теле ва видеоконференция, интервьюлар ҳамда кундалик эҳтиёж асосида юзага келадиган савол – мурожаат ва жавоб тарзидаги мулоқотнинг муайян қонун-қоидалар ва нормаларга асосланган ёки эркин тарзда, яъни расмий ёки норасмий услубда амалга оширилишидир;

г) оғзаки мулоқот акти – мулоқот диктумидаги хабарни констатив (тасдиқ, тахмин, ҳисобот, тасвир ёки тавсиф, аниқ маълумот, хулоса, чеклов, имтиёз, шикоят, мунозара, савол, жавоб, маслаҳат, фараз), директив (ҳукм, талаб, сўровнома, буйруқ, руҳсат, риквизит, таъқиқ, талаб-маслаҳат), комиссив (ваъда, келишув, битим, шартнома, кафолат, тақлиф, иқрор, ихтиёрий қарор, савдолашув) ҳамда эътироф (узр, ҳамдардлик, таъзия, табрик, тилак, саломлашув, миннатдорчилик) каби дискурс мақсадини мулоқот вазияти, муҳити, замони, макони ва суҳбатдошнинг ижтимоий, маданий, лингвистик ва психологик қарашларини ҳисобга олган ҳолдаги мурожаатининг оғзаки нутқий фаолиятдаги ифодасидир. Оғзаки мулоқот актининг асосини нутқий акт хусусиятига боғланган форма, функция ва типлар ташкил қилади.

Шу кунгача амалга оширилган тадқиқотларда кўпинча сўз, сўз бирикмалари, соҳага оид терминлар, иборалар ва гап структураси ҳақидаги фикрлар билан чекланилган бўлиб, мулоқот акти доирасида бажарилган тадқиқот ишлари фақат илмий-технологик ва бадиий матн таҳлили доирасида амалга оширилган. Бу борадаги назария ва қарашлар ҳақиқий жонли мулоқотдаги тилнинг таҳлили учун камлик қилади.

Биз юқорида санаб ўтган мулоқот турлари таҳлили ҳар бир мулоқот типининг алоҳида белги ва хусусиятларига таянилган ҳолда амалга оширилади. Бу қайсидир маънода тилга миллий ва контекстуал ёндашувни талаб қилади. Мулоқот актида шакл ва мазмун ифодасига тўхталиб, грамматик ва лексик бирликларнинг мулоқотдаги фаолиятини таҳлил қилиш, структур грамматика ҳамда лексик таҳлиллардан когнитив ва ижтимоий-лексик таҳлилга ўтиш учун асос бўладиган ёки ўтишда кўприк вазифасини бажарадиган бирликлар таҳлиliga алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Замонавий тилшунослиқда мулоқот акти назарияси нутқий акт, локуция акти, иллокуция ва перлокуция актига ажратиб, алоҳида тадқиқ қилинган²⁹ бўлса-да, бу борадаги фикрлар, нафақат ўзбек тилшунослигида, балки жаҳон тилшунослигида ҳам яқдил хулосага эга эмас. Бунга сабаб, мулоқотдаги тилда ушбу акт турлари ўзаро чамбарчас боғлиқ ҳолда нутқий фаолиятни ҳосил қилиши, деб ҳисоблаш мумкин. Бунда ҳар бир актни ифодаловчи лексик-

²⁹ Searle J.R. Speech Acts: an Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: University Press, 1969. – P.167.

грамматик бирликларнинг таҳлили масалага ойдинлик киритишда ёрдам беради.

Оғзаки мулоқот актининг грамматик ва лексик бирликлари мулоқотнинг тўлиқ ифода матнига эгаллиги, мазмундорлиги ва таъсирчанлигини таъминлайди. Аммо инсоннинг мулоқот қобилияти, сўзамоллиги, психологик омиллар, ижтимоий мулоқотдаги гуруҳ вакилларининг ўзаро муносабати, қолаверса, нутқ мулоқот вазияти ва шароитидан келиб чиққан ҳолда, мулоқот жараёнида тўғри қўлланилиши орқали муайян натижага эришилади, яъни мулоқот самарали ёки самарасиз бўлиши мумкин. Мулоқот акти типлари борасида мавжуд фикрларни инобатга олган ҳолда, ўзбек тилидаги оғзаки мулоқот актларини бир қанча типларга ажратиш мумкин.

Ушбу тадқиқот ишида ўзбек тилидаги қуйидаги оғзаки мулоқот акти типлари аниқланди:

Тавсиф	Директив
Сухбатдошли ва сухбатдошсиз	Ижро ифодали
Рисоладаги	Кириш
Одатий	Акс таъсир мулоқот акти.
Алоҳида таъкид	Қисқа ва кенгайтирилган
Асл сабаб	Аппелятив
Такдимот	Ижодий
Ҳукмий	Кооператив
Ижозат	Бўйсундирувчи
Маслаҳат	Тавсиф
Дарак-хабар	Эвристик

Тавсиф мулоқот актлари. Функционал-синтаксис назариясида таърифланганидек, дарак, хабар нутқ акти субъектларнинг жадал муносабатлари тўғрисида маълумот беради ҳамда улар нофаол модаллик тушунчасида умумлаштирилиши мумкин. Замонавий лингвистиканинг етакчи тилшуносларидан бири А.К.Киклевич назариясига асосан, шунини айтиш мумкинки, ўзбек тилидаги маълумот берувчи дарак, хабар мулоқот актидаги *деонт*, яъни *нофаол модалликни* қуйидаги 4 турга ажратиш мумкин:

1. Билиш фаолиятидаги модал восита: *Мен биламан, мен ишонаман, менинг ишончим комил, мен ... деб ўйлайман, ўйлайманки, хоҳлайманки, шубҳам бор.*

2. Сезги орқали билиш модал воситаси: *кўриб турибман, эшитиб турибман, сезиб турибман, ҳис қилиб турибман.*

3. Ҳиссий модал воситалар: *мазза қилдим, ҳордиқ чиқардим, хавотирдаман, қўрқяпман, кулгим қистаяпти, менга фарқи йўқ, ҳамдардман, дардинга шерикман.*

4. Баҳоловчи модал воситалар: *Мен учун қадрли, мен учун азиз, ўй-хаёлим шунда, нафратланаман, мен учун бу ёқимли.*

Диссертациянинг иккинчи боби «**Оғзаки мулоқот актининг лексик хусусиятлари**» тадқиқига бағишланган.

Оғзаки мулоқот актининг лексик сифат аспектини таъминловчи тамойиллар, маъно муносабатлари ва тил бирликлари ушбу бобнинг биринчи бўлимида ўз аксини топган.

Шу ўринда оғзаки мулоқот акти типларининг лексик жиҳатлари, яъни уни ёзма нутқдан ажратиб турувчи белгилар борасидаги фикрлар баёни ҳақида дискурс тилшунослик назарияларига таянган ҳолда, замонавий лингвистик тадқиқотларда оғзаки мулоқот матнига нисбатан дискурс атамаси, унинг ўзига хос лексик бирликларига нисбатан «дискурс маркер», яъни «дискурс белгилари» атамасини қўллаш таклиф қилинган. Биз ушбу фикрга асосан, *таркиб, аниқлик, равонлик, ўзаро муносабат, боғлиқлик* тамойиллари оғзаки мулоқот актининг квалитатив, яъни сифат аспектини ташкил қилишини алоҳида таъкидлаб ўтишимиз лозим. Шунингдек, оғзаки мулоқот актидаги сўзларнинг синоним, антоним, гипоним маъно муносабатларига изох берилган.

Бобнинг «*Оғзаки мулоқот акти лексик бирликлари таснифи*» деб номланган иккинчи бўлимида оғзаки мулоқот акти лексик бирликлари таснифи ва таҳлили масалалари ёритиб берилади. Хусусан, Ж.Сиднелл³⁰, М.Стабсларнинг³¹ фикрига кўра, иштирокчилар мулоқотда бир-бирларини қандай тушунишлари ва уларга жавоб беришларини диққат марказида сақлаб, мулоқот актининг уюшган ўзаро кетма-кетликда ишлаб чиқилиши ва талқин қилиниши, жуда қисқа фурсатда юз берадиган мулоҳаза юритиш тартиблари ва ижтимоий муносабатларни бошқариш компетенцияларни аниқлашдан иборат.

Оғзаки мулоқот актининг ўзига хос лексик бирликларининг муайян тамойиллари асосида *уюшган тартибига* кўра таснифи қуйидагича кўринишга эга: *турғун* (ёнма-ён ёки мослашган жуфтлик, жавоб берувчи), *такрорий* (тўғридан тўғри кўчирилувчи, акс-садо берувчи), *муносабат ўрнатувчи* (алоқа ўрнатувчи, диалог-конструктив, суҳбат яратувчи), *изоҳловчи* (фикрни исботловчи, муҳокама қилувчи, белгиловчи, оний), *ҳукмий* (ҳиссий ифодали, тузатувчи, муносабатни ифодаловчи), *мослаштирувчи лексик бирликлар ёхуд дискурс белгилар* (ҳис-ҳаяжонни ифодаловчи элементлар, боғловчи лексик бирликлар, жавоб сўзлар, мурожаат бирликлари ва сўзлари, эксплетив (ҳақоратомуз) лексик бирликлар, инсентив лексик бирикмалар).

Оғзаки мулоқот актида паралингвистик ва просодик бирликлар, сўз танлови ва ахборотни етказиш усулини белгиловчи, сўзловчиларнинг ўзлари амалга ошираётган нутқ фаолиятида тафаккуридаги фикрни тўғридан тўғри *мавзуга мослаштирувчи лексик бирликлар* мавжуд бўлиб, ушбу бирликлар мулоқот жараёнида суҳбатдош томонидан энди айтиладиган жумлани ўз онгида тахмин қилиб, унга жавоб бериш учун тайёргарлик кўради³². Агар

³⁰ Jack Sydnell. Conversation analysis: Introduction: Handbook of Linguistic Analysis. – OUP, 2015. – P.174.

³¹ Michael Stabs. Discourse Analysis: the Sociolinguistic Analysis of Natural Language. – Chicago: University press, 1983. – P. 113.

³² Нурмонов А., Ҳақимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. – № 4. – Б. 54-58.

сўзловчи кутган натижага тингловчи муносабати мос келмаса ёки тингловчи кутган фикрга сўзловчи нутқининг мазмуни мос келмаса, бундай мулоқот самарасиз ёки беҳуда айтилган гап деб баҳоланади.³³

Албатта, оғзаки мулоқот актида тингловчининг ёши, шахсий фазилатлари, қизиқиши ва мулоқот мавзусининг унга дахлдорлиги инобатга олиниши лозим. Шу ўринда оғзаки мулоқот актининг энг муҳим мослаштирувчи бирликлари сифатида *дискурс белгилар*³⁴ алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу атама инглиз тилшунос олимаси Д.Шифрин томонидан «Discourse Markers» номли китобида илк бор лингвистик тадқиқотларга олиб киритилган бўлиб, бу лингвистик бирликлар грамматикада ёрдамчи сўз туркумлари, хусусан, юкламалар, кириш сўзлар, ундалмалар тарзида тушунтирилиб, улар синтактик жиҳатдан мустақил, яъни улар гапда синтактик вазифа бажармаганлиги учун жумлада фойдаланилмаса ҳам жумла тузилиши бузилмасдан қолади, деган фикрлар билдирилган.

Бошқа тиллар қатори ўзбек тилида ҳам *яхши, ҳа, албатта, аксинча, шундай қилиб, энди, ва, нима бўлганда* ҳам каби дискурс белгилари мавжуд бўлиб, улар мулоқот актида бир нутқни бошқасига боғлаш ёки айтилган фикрга муносабат билдириш учун қўлланилиб, жаҳон тилшунослигида баъзан *лексик бирликлар* деб қайд қилинган бўлса, баъзан *грамматик шакллар* деб талқин қилинган. Дискурс белгилар тингловчи учун эшитган ахборот тўғрисида яхлит бир тушунча ҳосил қилиш, мулоқот мазмунини тўлиқ англаш воситасидир. Дискурс белгилар кўпгина грамматик формалар, жумладан, ундов сўзлар, қўшма равишлар, саломлашув ва хайрлашув сўз бирикмалари билан бирга қўлланилиши мумкин. *Дискурс белги* атамаси ўзбек тилида одатда, кириш сўз, ундалма, «киритма конструкциялар»³⁵ тарзида талқин қилинганидек, жаҳон тилшунослигида ҳам ушбу атамага турлича ёндашувлар мавжуд. Масалан, Р.Лакофф³⁶ «hedge» (ҳошия), Ж.Свартвик³⁷ «Particles» (юкламалар), С.Чолкер³⁸ «connective adverbs» (равиш боғламалар); Л.К.Шоуруп³⁹ «discourse particles» (дискурс юкламалар); Р.Куерк⁴⁰ «conjuncts and disjuncts» (боғловчи ва айирувчилар); К.Иствуд «linking words and phrases» (боғловчи сўз ва фразалар) каби атамаларни тавсия қилган. «Дискурс маркер» атамаси кўпчилик тилшунослар, жумладан, У.Лабов ва Д.Фаншел (1977); С.Тодд ва И.Ф.Ханкок (1986); Д.Шиффрин (1992) томонидан маъқулланган⁴¹.

³³ Кобозева И.М. «Теория речевых актов» как один из вариантов теории речевой деятельности. В кн: Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск 17. – М.: Прогресс, 1986. – С.7-21.

³⁴ Schiffrin Deborah. Discourse Markers. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – P. 273.

³⁵ Тошалиев И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида киритма конструкциялар. – Тошкент: Фан, 1976.

³⁶ Lacoﬀ R. What you can do with words: Politeness, pragmatics and performatives. In: Proceedings of the Texas Conference on Performatives, Presuppositions and Implicatures, ed. R. Rogers, R. Wall & J. Murphy, Applied Linguistics, 1977. – P. 79 – 106.

³⁷ Leech G.; Swartwik J. A Communicative ... are considered prepositions and which are *particles*. – SWAN, Volume 4, 1955. – P.62.

³⁸ Chalkier S. Collins Co-build English Guides: Linking Words (Collins Cobuild English Guides) (Bk.9) Paperback – May 9, 1996. <http://ftp.%20artofproblemsolving.com>

³⁹ Clifford L., Schourup. Common *Discourse Particles* in English Conversation. Front Cover. – Garland: Language Arts and Disciplines, 1985. – P.173.

⁴⁰ https://uomustansiriyah.edu.iq/media/lectures/8/8_2020_02_23!12_18_49_AM.pdf

⁴¹ Akmajian A. Demers R. Farmer A. Harnish R. Linguistics: An Introduction to Language and Communication, 4th

Оғзаки мулоқот акти ўзбек тилшунослигида нисбатан янги йўналиш бўлгани учун унинг атамаларини ёзма матн грамматикасидан фарқлаш учун тадқиқот ишида *дискурс белги* атамаси қўлланилди. Ушбу бирликлар мулоқот аввалида ва мулоқотнинг кейинги навбатида айтилган ва айтилмоқчи бўлган жумлага ишора қилади. Оғзаки мулоқот актида дискурс белгилар семантик, контекстуал ва прагматик вазифаларни бажаради. Дискурс белгиларнинг таснифи борасида ҳам бир қанча фикрлар мавжуд бўлиб, одатда дискурс белгиларга вазифасидан келиб чиққан ҳолда ёндашган маъқул.

Тадқиқот натижаларидан келиб чиққан ҳолда, дискурс белгининг куйидаги турларини фарқлаш мумкин:

Ҳис - ҳаяжонни ифодаловчи хитоб сўзлари.

Масалан: Ўй (ҳайрат), аҳа (тасдиқ, тан олиш), эҳа (хурсандчилик билан қабул қилиш), ие (ҳайрон бўлиб қабул қилиш), Вой-бўй (кучли ҳайратланиш), ўхў (ҳаяжон, завқланиш), оҳ, воҳ (оғриқ, азобланиш), уфф (асабийлик, туюқчиш)

Богловчи вазифасидаги сўзлар ёки модал сўз ва сўз бирикмалар.

Масалан, шунинг учун, ниҳоят, аксинча, барибир, умуман олганда, майли, бундан ташқари, хулласи калом.

Қаршилиқни ифодаловчи сўзлар модаллик, нотўғри ҳолат ва баҳони ифодалаш учун бутун жумлага нисбатан семантик ифода берувчи лексик элементлардир. Ушбу турга кирувчи элементларни *эҳтимоллик* (*балки, эҳтимол*), *аниқ фараз* (*албатта, бу аниқ, маълумки, кундек равшан*), *одатийлик* (*ҳар доимгидек, одатдагидек*), *истак, мувофиқлик* (*бахтга қарши, бахтимга, омадим келиб, афсуски*) гуруҳларига ажратган.

Мурोजаат сўзлари. Булар синтаксисда алоҳида гап бўлаги сифатида саналмайди, аммо мулоқот актида чақириш, чорлаш, ундаш, диққатни жалб қилувчи лексик элементлар сифатида қўлланилади. Шунини алоҳида таъкидлаш ўринлики, ушбу бирликлар нутқ орқали узатилаётган ахборотни аниқ йўналтирувчи воситалардир. Масалан:

-Ҳой сиз, хоним, менга қаранг, шарфингиз тушиб қолди! (Ҳой, сиз – чақирик, хоним – деноминант)

Жавоб лексик бирликлар. Булар оғзаки мулоқот актида энг кенг қўлланиладиган эллиптик жумлалар бўлиб, улар қисқа тасдиқ ёки рад жавоблари ҳисобланади. Улар бутун бошли гапнинг ўрнида қўлланилиши мумкин. Бундай лексик бирликларга *хўп, хўп бўлади, яхши, розиман, тўғри// йўқ, хато, норозиман, бўлмайди каби* сўзлар мисол бўлиши мумкин.

Эксплетив (ҳақоратомуз) дискурс белгилар⁴². Ушбу *дискурс белгилари* инсонларнинг ўзаро мулоқот вазиятида қаҳр, ғазаб, нолиш ҳис-туйғуларининг ифодаси сифатида намоён бўлиб, одатда унли товушларнинг ҳаддан ортик баланд овозда чўзиб айтилиши ёки кўпол сўзлар, вульгаризм ва табу элементларининг қўлланилиши сифатида намоён бўлади.

ed. – Cambridge: the MIT press, 1995. – P. 371.

⁴² Svenonius P. Subjects, Expletives, and the EPP, ISBN 978-0195142259. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – P. 3-11.

Диссертация ишида **инсентив дискурс белгилар** ижтимоий муносабатларнинг кўпчилик нутқ вазиятида қўлланиладиган мақтов, ирода, ҳамду сано, шукроналик маъноларини ифодаловчи лексик бирликлар бўлиши, инсонлар кундалик мулоқотининг ажралмас қисми саналиши мисоллар ёрдамида изоҳланди. Масалан, *Аввали Худо! Худо хоҳласа!; Худойимга ҳамду санолар!; Худога шукур! Оллоҳим, ўзингга шукур!; Яратган эгамга шукур бўлсинки!; Худо қўлласин!*

Шунингдек, ушбу бобнинг «*Оғзаки мулоқот актида лексикон масаласи*» деб номланган учинчи бўлимида **муस्ताқил (концептуал) ва матний (контекстуал)** элементлар ҳақида салмоқли фикрлар билдирилган. Оғзаки мулоқот акти лексикони қатламидаги концептуал категорияга мансуб лексик бирликлар уч тоифага ажратилиши мумкин:

- *номинатив лексик бирликлар;*
- *акционал лексик бирликлар;*
- *квалитатив лексик бирликлар;*
- *куантитатив, яъни миқдор лексик бирликлар.*

Лексиконнинг иккинчи қатлами **контекстуал** категорияга мансуб элементлар бўлиб, бунда контекст, яъни мулоқот актида фаоллашадиган, одатда, сўзловчининг объект ёки субъектга муносабати, фикри, ҳиссиётдан келиб чиққан ҳолда қўлланиладиган, мулоқот актида аниқ мазмун, шакл, муносабат ва прагматик маъно касб этадиган бирликларни ўз ичига олади. Ушбу тадқиқот ишида бу бирликлар **контекстуал элементлар** деб номланди ва қуйидагича тасниф қилинди:

• *Турғун лексик бирликлар* мулоқот актининг таянч қисми бўлиб, улар одатда мулоқот тилининг миллий-маданий хусусиятига хос бўлган лексик бирликлари бўлиб, саломлашиш, хайрлашиш, миннатдорчилик, кечирим сўраш, тилак билдириш каби нутқ актларида қўлланилади.

• *Боғловчи лексик бирликлар* мулоқот актининг муҳим қисми бўлиб, улар инсонлар ўртасида нутқий фаолиятнинг кенгайиши, ахборот алмашинуви, мулоқот акти типларининг барчасида асосий компонент ҳисобланади. Боғловчи лексик бирликларнинг мулоқот актида сўзлар, гаплар ва бир сўзловчи нутқ актини бошқасига боғловчи турларини фарқлаш мумкин.

• *Эмоционал тил бирликлари* мулоқот актида сўзловчининг объект, субъект ёки иш-ҳаракатга нисбатан ҳиссий ифодасини англатадиган ҳис-ҳаяжон сўзлари ва просодик бирликлар ҳисобланади.

• *Мурожаат тил бирликлари* мулоқот актида сўзловчининг объект ёки субъектга мурожаатини ифодалайди, грамматикада бундай сўзлар ундалма (ёки кириш сўзлар) деб аталади.

• *Модал лексик бирликлар* сўзловчининг объект ёки иш-ҳаракатга нисбатан эҳтимоллик, мажбурият, қобилият, имконият борасидаги муносабатини ифодалаш учун қўлланилади, тилда бундай сўзлар модал сўзлар ёки гапнинг гап бўлаги бўлмаган бўлаклари деб аталади. Бунда деонт модаллик ҳақида фикрлар билдирилди.

Лингвокультурологик ёндашувларга кўра, оғзаки мулоқот лексикони индивидуал, ижтимоий гуруҳ ва халқнинг маданий қадриятларни, миллий-ментал фикрлаш тарзини намоён этувчи лингвомаданий бирликлардир. Хусусан, оғзаки мулоқот тили, шу жумладан, мулоқот акти ҳам тилнинг маданий хусусиятларини авлоддан авлодга олиб ўтувчи асосий омиллардан бири сифатида намоён бўлади.

Диссертациянинг учинчи боби «**Оғзаки мулоқот актининг грамматик хусусиятлари**»га бағишланган. Шу кунгача билдирилган «Оғзаки мулоқот матнида грамматиканинг унчалик аҳамияти йўқ» деган фикрларга қарама-қарши ҳолда шуни таъкидлаш мумкинки, ҳақиқий, табиий ва нафис мулоқот матни сермазмун ва ранг-баранг жумлалардаги гап бўлақларининг муайян мақсадда тузилган тартиби ёрдамида яралади.

Бобнинг биринчи бўлими «*Оғзаки мулоқот актида мурожаат шакллари*» деб номланган. Мантиқий изчилликка эга ҳар қандай мулоқот акти синтактик муносабатларнинг ўзаро зичлиги ва синтагматик тобеликнинг бир томонлама – олдинги жумладан кейинги жумлага қараб йўналиши билан характерланади. Жумлалар ўртасидаги синтактик тобеликнинг бундай бир томонлама йўналиш муносабати мулоқот занжирининг замондаги тасодифий кенгайишини кўрсатувчи нутқий мулоқот характери билан белгиланади⁴³.

Ўзбек тили грамматикасида бизга таниш бўлган кишилиқ олмошлари (*у, уни, улар*), кўрсатиш олмошлари (*бу, ўша, булар, ўшалар*), шунингдек, айнан *шу (ўша), шундай бир* каби бирикмаларни *тавсиф бирликлари* дейишимиз мумкин. Шу ўринда кундалиқ мулоқотда биз фойдаланадиган сўзлашгич ёки сўзлашув китобларида келтирилган оғзаки мулоқот матнидан олинган қуйидаги парчани мисол қилишимиз мумкин:

1. Ҳозир цех бошлиғига киринг. У иш жойингизни кўрсатади.⁴⁴

Ушбу ажратиб кўрсатилган сўзлар мулоқот давомида олдин айтилган объектга мурожаатни бошлаб беради. Бунда мулоқот мазмуни тўлдирилиб, фикр ойдинлашади. Олдин таништирилган шахсга, объект ёки жисмга мулоқот давомида берилган таъриф ***анафорик мурожаат*** деб айтилади. Ушбу грамматик ифода воситалари ва лексик бирликлар мулоқотда мурожаат кетма-кетлигини таъминлаб, воқеа-ҳодиса ва вазият тўғрисидаги фикрнинг мукамаллигини таъминлайди.

Этимологик жиҳатдан *anaphora* ёки *anaphoric* сўзи инглиз тилига қадимги юнон тилидан француз тили орқали кириб келган атама ***ἀναφορά*** бўлиб (инглиз тилида *anaphora* «орқага қайтармоқ»), яъни *ἀνά* инглиз тилида *from* (*aná*, «юқори») + *φέρω* (*phérō*, инглиз тилида *ferry* яъни «ташийман») сўзларидан олинган бўлиб, умумий маънода «мурожаат» маъносини англатса, тор маънода «орқага ташимоқ» маъносини англатади.⁴⁵ Оғзаки мулоқот актида

⁴³ Нурманов А. Танланган асарлар. 1-Жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 390

⁴⁴ Красних В.И., Гаюпов С.И. Ўзбекча-русча ва русча-ўзбекча сўзлашув китоби. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2019. – Б. 185.

⁴⁵ [https://en.wikipedia.org/wiki/Anaphora_\(linguistics\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Anaphora_(linguistics))

анафора илгари айтилган объектга қайта мурожаат сифатида тушунилиши мумкин.

Оғзаки мулоқот давомида тилга олинган барча объектларга нисбатан тавсиф сифатида *ҳамма, барча, юқорида санаб ўтилганлар (айтиб ўтилган), ҳар бир* каби сўз ва сўз бирикмалари, қўшимча изоҳлар битта акт ичида берилиши мумкин бўлиб, бундай мурожаат **экзофорик мурожаат** деб аталади. *Экзофора* сўзи қадимги юнон тилидаги *eksəu 'fɔrik* сўзидан олинган бўлиб, грамматикада *мен* ва *сен* олмошига берилган қўшимча изоҳ маъносини англатади⁴⁶. Дискурс тилшуносликда оғзаки ва ёзма матнда исталган бир лексик бирикка қўшимча берилган изоҳни англатса, оғзаки мулоқот актида мулоқот мавзусидан ташқаридаги объектларга мурожаатни англатади, чунки улар айни мулоқот матни ичида йўқ, бу матнга бириктирилмаган, лекин тингловчининг мулоқот мазмунини тўлиқ идрок қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлган, мулоқот матнининг текстуаллигини таъминловчи омиллардир. Масалан:

-Ҳамма билетлар сотиб бўлинган, фақат бугунга (эртага,...санага) балкон билетлари бор.

Ушбу акт мисолида *ҳамма* сўзи орқали (барча билет турлари, жумладан, олд қатор, ўрта қатор, охирги қатор, партер, кундузги ва кечки сеанс билетлари) назарда тутилган.

Мурожаат шаклининг навбатдаги тури бу пинҳона, сир тутилган мурожаат бўлиб, **катафорик мурожаат** деб аталади. Катафорик сўзи қадимги юнон тилидаги *катафорá* сўзидан олинган бўлиб, *κατά* (*katá* «пастга») + *φέρω* (*phérō* «ташийман») (*катафорá*, «пастга йўналиш») маъноларини англатади.⁴⁷ Тилшуносликда бу сўз орқали икки киши ўртасидаги суҳбат, яъни фақат тингловчи ва сўзловчигагина тушунарли объект юзасидан бўлаётган оғзаки мулоқот тушунилади. Бунда мулоқотнинг шу икки иштирокчисидан ташқари *ҳамма* эшитса ҳам, гап нима ҳақида бораётганлиги тушунилмайди. Масалан:

-Кечирасиз, сиз энг керакли нарсани унутяпсиз.

-Гап бу ҳақда эмас.

Учинчи бобнинг иккинчи бўлими «**Оғзаки мулоқот актида сўз тартиби**» деб номланади.

Оғзаки мулоқот актида, сўзловчи истак-хоҳишига кўра, алоҳида таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш, мазмун таъсирчанлигини ошириш учун айрим гап бўлаклари гап бошига ёки олдинги ўринга ўтказилиши тўғрисида деярли барча грамматикага оид китобларда таъкидланган. Бу тил ҳодисаси инглиз тилида *fronting device*⁴⁸, яъни олдинга кўчириш деб номланган. Шунга қараб, бу кўчиришнинг эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи ва ҳол турлари фарқланади.

⁴⁶ <https://www.dictionary.com/browse/exophoric>

⁴⁷ <https://www.dictionary.com/browse/exophoric>

⁴⁸ M. Halliday. Introduction to Functional Grammar: 4th edition, U.K. Birmingham: Companion-Website. 2014. – P. 236.

Оғзаки мулоқот актида ёзма мулоқот матнидаги тартибдан фарқ қилувчи қуйидаги гап шаклларини учратишимиз мумкин. Масалан:

1. *Отангни айтаман, ҳали ҳам газета ўқияпти.*

2. *Нима эмиш, кетармиш, бекорларни айтибди. Мен рухсат берсам, кетади, бўлмаса йўқ.*

Ушбу бўлимда оғзаки мулоқот актидаги эллипсис ва алмашлаш ходисалари ҳам таҳлил қилинган.

Оғзаки мулоқот актида эллипсис ўз тузилиши ва шакли билан ажралиб туради. Иккита ишчи ўртасидаги ўзаро мулоқот акти:

– *Сен белгилаб берсанг, мен деворга илиб чиқаман.*

Ушбу жумлада *белгилаб бермоқ* ва *илиб чиқмоқ* ўтимли феъллари талаб қиладиган тўлдирувчи ушбу жумлада мулоқот иштирокчилари томонидан унга зарурият йўқлиги сабабли тушириб қолдирилган, чунки гапда ушбу тўлдирувчи ифодаладиган объект мулоқот иштирокчиларига таниш бўлади. Демак, эллипсис мулоқот иштирокчилари вазиятининг прагматик ҳолдаги танлови бўлиб, у мажбурий эмас, балки ихтиёрий танланадиган, матннинг ихчам ва тушунарли бўлишини таъминловчи синтактик услубий бирлик ҳисобланади.

Ушбу жумлада сўз тартиби ёки услуби, изоҳи бирон-бир грамматик қўлланмада берилмаган. Фақат ҳозирги кунда тилшуносликнинг янги соҳаси сифатида бу услуб ва бирликлар қуйидагича номланади.

Олдинга ўтиш (*fronting*), *ҳа эмиш*, *нима эмиш* каби бирликлар клефт (инглиз. *cleft*) ёки очик ўринни тўлдириш учун *қурама*, ўрни ўзгарган гап бўлагининг бутун гапга ёки матнга таъсири (коммуникатив динамизм), назарда тутилган фикр (тема), алоҳида изоҳ (рема), бутун матн мазмунини ўзида акс эттирадиган гаплар (инглиз тилида «*topic sentence*»), долзарб фикр илгари сурилган гап ёки маълум (мазмунли гап), текст турининг белгиловчилари (инглиз тилида *textual, interpersonal, ideational*), яъни ўзбек тилида матний, шахслараро, ғоявий таъкид каби жумла таркибий қисмлари ҳақидаги фикрларни тадқиқотларда кузатишимиз мумкин.⁴⁹

Ўзбек тилида клефтни тўлдиришнинг уч тури фарқланади:

- тингловчи томонидан тўлдирилган клефт;
- сўзловчининг ўзи томонидан тўлдирилган клефт;
- клефт-эллипсис.

Оғзаки мулоқот актида замон ва аспект танлови мулоқот мазмуни, қолаверса, мулоқотда сўзловчининг тафаккури, кечинмалари ва сезги интуициясига асосан танланади. Шу жиҳатни инобатга олган ҳолда, оғзаки мулоқот актидаги замон шаклларини *намоён* ва *яширин* замон шаклларига ажратиш мумкин, масалан:

-*Сиз қайси меҳмонхонада жойлашдингиз?*

-*Шердорда. (яширин шакл «жойлашдим»)*

⁴⁹ M.A.K. Halliday. Introduction to Functional Grammar: 4th Edition revised by M.Christian, M. Matthiessen. Birmingham, U.K., 2014. – P. 276.

Оғзаки мулоқот вазиятида сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги ўзаро савол ва жавоб мурожаатида, замонлар мослашуви эса мулоқот вазиятида назарда тутилган иш-ҳаракатнинг замони, нисбати ва бажарувчисига боғлиқ ҳолатда ифодаланади, масалан:

1. *Доктор, тишимни пломба қилиб бўлдингизми?*

– *Ҳозир бўламиз. (замонга боғланган)*

2. *Жаноб, нима буюрасиз?*

– *Ҳозир, шеригим келсин, буюради. (бажарувчига боғланган)*

3. *Буни сиз қилдингизми?*

– *Йўқ, ўзи шундай экан. (мажхул нисбатга боғланган)*

4. *Болам, овқатингни емайсанми? – (Жимлик-эллипсис)*

5. *Бугун болага қараб турадиган одам керак?*

– *Менинг идорада ишларим бор. (Қараб туролмайман – клефт, эллипсис)?*

Ушбу мулоқот акти ҳолатларини умумий равишда эллипсис ва алмаштириши сифатида баҳолаш мумкин, аммо тингловчи берадиган жавоб учун асосий мезон бу берилган савол мазмунига мос бўлиш саналади.

Оғзаки мулоқот актида эллипсис ва субституция. Тилшуносликда оғзаки ва ёзма матннинг грамматик тузилиши тақозо қиладиган бирликларнинг мулоқот вазиятида сўзловчи томонидан мақсадли тушириб қолдирилиши эллипсис ҳисобланади. Бунда тушириб қолдирилган элемент мазмунини контекстдан англаб олиш мумкин бўлади. Бу мулоқот матнида қўлланиладиган исталган бир ёйиқ гап бўлагини тушириб қолдириш мумкин, деган нотўғри хулосага сабаб бўлмаслиги лозим. Контекст ичида тушириб қолдирилган элементга нисбатан изоҳ берувчи бирон-бир маъноли бўлак бўлгани учун туширилган элементга мулоқот ҳолатида эҳтиёж бўлмайди. Оғзаки мулоқот актида эллипсис тузилиши ва шаклига кўра ажралиб туради. Шу ўринда эллипсиснинг тури матн ичида тушириб қолдирилган элементнинг анафорик ёки катафорик мурожаати фарқланишига қараб ажратилиши мумкин, масалан: *Болалар кичик қўтиларни олиб келсин, катталар – катталарини.*

Бунда олиб келсин кесими гапнинг икки қисмига бирдек тегишли ҳолат деб қабул қилинади. Анафорик эллипсис барча мурожаат шаклида бир хил лексик бирликлар билан ифодаланган бўлса-да, унинг оғзаки мулоқот актидаги ҳамда дискурс тилшунослигида баёни фарқ қилади. Масалан:

– *Қўлингдан келса, беш яримдан олдин шу ерда бўл. (Анафорик)*

– *Келдими? – Келди. (Катафорик)*

Ушбу гап грамматик таҳлил қилинганда қуйидаги бирликлар тушиб қолганлигини аниқлаш мумкин. *Агар* – боғловчи, *сенинг* – аниқловчи, *соат* – ҳол бирикма қисми. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, феъл ёки кесим эллипсис тури мулоқот контекстида муаммо бўлиши мумкин.

Ўзбек тилидаги оғзаки мулоқот акти боғловчилари, асосан, катта уч гуруҳга ҳамда ўз навбатида олтига кичик гуруҳларга ажратилади.

1. *Изоҳловчи (бошқача қилиб айтганда), ойдинлаштирувчи (ёки, аксинча, қўшимча равишда).*

2. Кенгайтирувчи: а) тўлдирувчи (*ва, шунингдек*); б) ўзгартирувчи (*муқобил равишда, акс ҳолда*).

3. Кучайтирувчи: а) вақтинчалик (*кейин, илгари таъкидланганидек, айтиб ўтилганидек, юқорида санаб ўтилганидек*); б) сабаб-шартли (*натижда, шундай қилиб, шундай бўлган тақдирда*).

Учинчи бобнинг навбатдаги бўлимини «*Оғзаки мулоқот актида диктумга субъект муносабатини ифодаловчи воситалари*» деб номладик.

Контекстуал гап компонентлари эҳтимоллик, одатийлик, мажбурийлик ва мойилликни ифодаловчи турларга ажратилиши мумкин. Ўз навбатида бу турлар кучли, ўртача ва суст ифода шаклларига ажратилади. Масалан:

Ифода турлари ва даражаси	Эҳтимоллик	Одатийлик	Мажбурийлик	Мойиллик
Кучли	<i>Албатта, шуниси аниқки</i>	<i>Ҳар доимгидек</i>	<i>Талабга кўра айтилишича, буйруққа кўра</i>	<i>Жиддий равишда, чин дилдан, қатъий, дадил</i>
Мўтадил	<i>Балки, Эҳтимол</i>	<i>Одатда шундай эди, яна билмасам</i>	<i>Кутилмоқда, - аркан</i>	<i>Маъқул, афзалроқ</i>
Суст	<i>-ар, -иши мумкин, -микан</i>	<i>Баъзан, яна ўзи билади</i>	<i>Рухсат берилишига қараганда, бунда айтилишича, шунга кўра</i>	<i>Ихтиёрий, ҳафсала билан, кўнгилдан, самимий</i>

Ушбу ўзбек тилидаги жумлада гап бўлаклари ўрнини улар ифодалаган семантик муносабатларга кўра таҳлил қилиб ўрганиш мақсадга мувофиқ. Шу ўринда, оғзаки мулоқот актида модал муносабатлар таҳлили алоҳида тадқиқот мавзуси эканлигини алоҳида эътироф этиш ўринлидир. Шахслараро муносабатни ифодаловчи синтактик бирликлар сўзловчи ва тингловчи томонидан билдирилаётган фикрга шахсий муносабатнинг қўшиб ифодаланишида намоён бўлади. Масалан, *айтишларича, айтишларига қараганда, бу ерда айтишларича, бунда айтилишича ... зарур экан, мишишларга қараганда, ... деб таъкидланган, мен сенга айтим-ку (хитоб), буюраман, сендан сўраяман, талабим шуки, маслаҳатим шуки, гап шундаки, мутлақо қаршиман* каби бирикмалар оғзаки мулоқот актининг шахсий муносабатни ифодаловчи бирликлари эканлиги мулоқот вазиятида осон англаниши мумкин. Ушбу бирликлар мулоқотда дарак ва сўроқ шаклларда қўлланилиши мумкин.

Шунингдек, градуонимия лексик-грамматик сатҳда белги-хусусиятнинг ортиб ёки камайиб бориши билан изоҳланувчи лексик-семантик ва грамматик ходиса бўлиб, у нутқда жумла мазмунига таъсир қилади. Масалан, оғзаки мулоқотда таклиф актининг градуонимик сатҳдаги таҳлили куйидагича бўлиши мумкин:

1. *Эртага тугилган куним, албатта келинг! Кутаман!*
2. *Эртага тугилган куним, келинг!*
3. *Эртага тугилган куним, эҳтимол келарсиз!*
4. *Эртага тугилган куним, вақтингиз бўлса келинг!*
5. *Эртага тугилган куним, келсангиз ҳам, келмасангиз ҳам соғ бўлинг!*

Сўзловчининг истаги қисман унинг нутқида акс этади, қисман лексик бирликларда, қисман грамматик воситаларда, қисман имо-ишора ва кинемаларда, қисман мулоқот вазияти ва сабабида намоён бўлади. Прагматикага оид тадқиқотларда шу кунгача алоҳида тур сифатида тадқиқ қилинган нутқ акти типлари, жумладан, локуция, иллокуция ва перлокуция акт типлари ҳар бири муайян бир вазифани бажариб, оғзаки мулоқот актининг исталган бир типда ўзаро бирлашиб, дискурс яратади.

Оғзаки мулоқот акти таркибидаги нутқий акт типлари вазифаси куйидагилардан иборат бўлади:

- Нутқий акт вазифаси сўзловчининг тингловчига дискурда етказмоқчи бўлган хабар ёки мурожаатини талаффуз орқали етказилишини таъминлайди.

- Локуция акти орқали сўзловчи муайян контекстда тингловчига объект ҳақида гапириб, унга таъриф ва тавсиф беради ва шу орқали мулоқот дискурси яралади, тингловчига мурожаат амалга оширилиб, хабар етказилади.

- Иллокуция акти орқали сўзловчи мулоқотда объект ҳақида муайян мақсадда гапириб, нутқий фаолиятни амалга оширади ва ўз навбатида унга жавоб актини кутади.

- Перлокуция акти орқали сўзловчи тингловчига дарак, сўроқ ва буйруқ шаклида ўз мурожаати, саволи, истаги, тилаги, фикри, мулоҳазаси, ҳукми, қарорини ўтказди ва мулоқотга чорлайди.

Ушбу акт типлари вазифасининг уйғунлигини инобатга олган ҳолда, мулоқот актининг тадқиқ қилиниши, хусусан, оғзаки мулоқот актининг лексик-грамматик хусусиятларини аниқлаш тилшуносликнинг структур ва прагматик сатҳдаги тадқиқот натижаларига таяниб, ўзбек тилидаги коммуникатив тилшунослик назарияларининг янада ривожланишига хизмат қилиши шубҳасиз.

Ўзбек тилидаги оғзаки мулоқот акти ва унинг лексик-грамматик хусусиятларининг антропоцентрик таҳлили замонавий тилшунослигимиздаги тадқиқотларга янги мазмун бахш этади ва уни янада бойитади, деган умиддамиз. Ушбу тадқиқот доирасида амалга оширилган таҳлиллар мулоқот акти типларининг ўзига хосликларини аниқлаш ва лексик-грамматик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда таснифлаш имкониятини беради. Бу қайсидир маънода тилга миллий ва контекстуал ёндашувни талаб қилади. Ишимизда мулоқот актида шакл ва мазмун ифодасига тўхталиб, грамматик ва лексик бирликларнинг мулоқотдаги фаолиятини таҳлил қилиш, структур

грамматика ва лексик таҳлиллардан когнитив ва ижтимоий-лексик таҳлилга ўтиш учун асос бўладиган ёки ўтиш жараёнида кўприк вазифасини бажарадиган бирликлар таҳлилига алоҳида эътибор қаратилган.

ХУЛОСА

Тадқиқот натижасида оғзаки мулоқот акти типлари ва унинг лексик-грамматик хусусиятлари борасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Коммуникатив лингвистиканинг дескриптив методи оғзаки мулоқот лингвистик муносабатда суҳбатдошларнинг ўзаро нутқий фаолиятдаги ҳамкорлиги маҳсули ва унда суҳбатдошларнинг аниқ мақсадини ифодалаш учун локуция, иллокуция ва перлокуция актини изчил ҳамда узвий боғлаб мулоқот актини амалга оширишини, шу асосда мулоқот вазиятлари яралишини кўрсатади.

2. Коммуникатив тилшуносликка алоқадор тадқиқотларда мулоқот матни, яъни дискурс, сўзловчи (адресат) ва тингловчи (адресант), оғзаки мулоқот акти, оғзаки мулоқот тили, коммуникатив грамматика, коммуникатив лексика, фаол лексика масалалари доирасида қисқа вақт ичида сезиларли натижаларга эришган бўлишига қарамасдан, ўзбек тили мулоқот тилшунослигида ечимини кутаётган масалалар эътиборга лойиқ эканлигини тасдиқлайди.

3. Ўзбек тили коммуникатив лингвистикасининг мулоқот борасидаги назариялари оғзаки мулоқот тури, оғзаки мулоқот матни (оғзаки дискурс), оғзаки мулоқот услуби ва оғзаки мулоқот акти типларига оид тадқиқотларда ўз аксини топади.

4. Коммуникатив лингвистик ёндашув оғзаки мулоқот акти яратилишини «муаллиф – мулоқот акти – уни келтириб чиқарувчи асл сабаб воқелиги»нинг таркиб, аниқлик, равонлик, ўзаро муносабат, боғлиқлик тамойиллари асосида таҳлил этишни тақозо этади. Бунда сўзловчи мақсадининг диктумдаги ифодасида лексик бирликларни маъно муносабатлари ёрдамида ҳосил бўладиган акт мулоқот маҳсули ва тушуниш объекти сифатида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир.

5. Дискурсив таҳлилга оид назарий қарашларда оғзаки мулоқот актини тушуниш тингловчининг сўзловчи нутқи асосида «ўз матни»ни яратиши сифатида изоҳланиб, бу оғзаки мулоқот акти орқали амалга оширилган мурожаат ва унга берилган жавоб акти мулоқот доирасида талаб қилинадиган лексик бирликлар, жумладан, дискурс белгилардан мосини танлаш тамойили ҳисобланади.

6. Лингвистик тадқиқотларнинг синергетик методида оғзаки мулоқот актининг турғун ва ўзгарувчи лексик бирликлари таҳлил қилиниб, ўзгаришни келтириб чиқарувчи сабаб ва омилларга изоҳ берилганида, оғзаки мулоқот акти лексик бирликларининг беқарорлик ва барқарорлик ҳолатлари ўрганиладиган жараён эканлиги кўрсатилади.

7. Лингвокультурологик ёндашув оғзаки мулоқот лексиконини индивидуал, ижтимоий гуруҳ ва халқнинг маданий қадриятларни, миллий-ментал фикрлаш тарзини намоён этувчи лингвомаданий бирлик эканлигини эътироф қилади. Бунда лексик бирликлар, хусусан, концептуал ва контекстуал

лексик бирликлар, нутқий этикетлар мавжуд бўлган актларни ўрганиш муайян тилга хос бўлган оламнинг лисоний манзараси илмий талқинини яратишда энг муҳим манба ҳисобланади.

8. Оғзаки мулоқот акти лексиконининг аналитик таҳлили лексиконнинг концептуал ва контекстуал категорияларга таснифланиши, ўз навбатида концептуал категория номинатив, акционал, квалитатив ва куантитатив лексик бирликлар туркумларига, контекстуал категорияси турғун, боғловчи, эмоционал, мурожаат ва модал лексик бирликлар туркумига ажратилган ҳолда тадқиқ қилиниши мумкинлигини кўрсатади.

9. Оғзаки мулоқот актининг социоллингвистик таҳлили объект юзасидан сўзловчининг тингловчига мурожаати ва тингловчининг жавоб акти, мулоқотнинг давомийлигини таъминловчи нутқ актлари кетма-кетлик тартиби, жумлада гап бўлаклари тартиби ва бу тартибининг когнитив омиллар таъсирида ўзгариши каби масалалар коммуникатив грамматиканинг тадқиқот объекти эканлигини белгилаб беради.

10. Оғзаки мулоқот актининг давомийлигини таъминловчи лингвистик воситалар, жумладан анафорик, катафорик ва экзофорик мурожаат шакллариининг кундалик мулоқот вазиятида кенг қўлланиладиган жумлаларнинг морфологик ва синтактик сатҳларда изоҳланиши оғзаки дискурснинг социолект даражасида таҳлил қилиниши мумкинлигини кўрсатади.

11. Оғзаки мулоқот актида анафорик мурожаат мулоқот иштирокчиларига маълум объектга нисбатан қайта мурожаатни, экзофорик мурожаат мулоқот вазиятидан ташқаридаги, яъни мулоқот вазиятида аввал таништирилган объект турига кирувчи, лекин ушбу оғзаки мулоқотда номи айтилмаган, аммо ижтимоий борлиқда мавжуд бошқа объект(лар)га мурожаатни ифодалайди. Катафорик мурожаат эса оғзаки мулоқотнинг таъсирчанлиги ва махфийлигини таъминловчи лингвистик омил бўлиб, бунда мулоқот актида фақат сўзловчи ва тингловчигагина маълум объектга нисбатан мурожаатни акс эттиради.

12. Оғзаки мулоқот актида эллиптик вазиятларнинг юзага келиши мулоқот нутқ вазиятида айрим лингвистик белгиларга эҳтиёж бўлмагани сабабли, сўзловчи мулоқот диктумининг айрим қисмини сир сақлаш истагига кўра, ритуал ёки рисоладаги мулоқотнинг адабий меъёр тамойилларига асосан тушириб қолдирилиши билан изоҳланади.

13. Оғзаки мулоқот актининг эллипсис ва субституция, яъни алмаштириш ходисаларига алоҳида эътибор берилиб, жумладаги гап бўлаклариининг синтетик мазмуни просодик ва визуал элементлар ёрдамида кучаяди, тил белгилари фонетик ва семантик жиҳатдан жипслашади, когнитивлиги ошади, баъзан сўз ва сўз бирикмалари луғавий маъно доирасидан чиқиб, контекстуал маъно ҳосил қилиши натижасида турли стилистик воситалар пайдо бўлишига замин яратади.

14. Оғзаки мулоқот актида субъектнинг диктумга муносабати лексик-грамматик воситалар, жумлада гап бўлаклари тартибининг ўзгариши, жумла ва актларни бир-бирига боғловчи воситалар, модал воситалар, предикатив муносабатлар ва сукут орқали ифодаланади.

15. Сухбатдошларнинг тафаккур, кечинма ва сезги интуиция маҳсули бўлган фикр-мулоҳазалари оғзаки мулоқотда сўзловчининг диктумга муносабатида намоён бўлади, шунингдек, жумлада замон ва аспект танлови мулоқот мазмуни, қолаверса, мулоқотда сўзловчининг тафаккури, кечинмалари ва сезги интуициясига асосан амалга оширилади.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREE
PhD.03/30.12.2019.Fil.55.02 AT URGENCH STATE UNIVERSITY**

URGENCH STATE UNIVERSITY

SAPARBAYEVA GULANDAM MASHARIPOVNA

**ORAL COMMUNICATION ACT AND ITS
LEXICAL-GRAMMATICAL FEATURES**

10.00.01–the Uzbek language

**DISSERTATION ABSTRACT
of the doctor of philosophy (PhD) on philological sciences**

Urgench – 2021

The theme of the dissertation of doctor of philosophy (PhD) was registered at the Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under №B2020.4.PhD/Fil1414.

The dissertation has been prepared at Urganch State University.

The abstract of the dissertation is posted in three languages (Uzbek, English and Russian (resume)) on the scientific council website www.urdu.uz and on «Ziyonet» Information and Education portal website www.ziyonet.uz.

Scientific consultant:	Zaribboy Dusimov Doctor of Philological Sciences, Honored Master Scientist of Karakalpakstan
Official opponents:	Khudaybergenova Durdona Sidikovna Doctor of philological sciences, professor Urazbayev Abdulla Durdibayevich Doctor of philological sciences
Leading organization:	Fergana State University

The Defense of the dissertation will take place on «16» June 2021 10⁰⁰ at the meeting of the Scientific Council **PhD.03/30.12.2019.Fil.55.02** at Urgench State University (**Address:** 220100, H. Alimdjan Street, 14. Urgench city. **Phone:** (+99862) 224-66-80; fax: (+99862) 224-67-00; **e-mail:** fil-ik.urdu.uz).

The dissertation can be reviewed at the Informational Resource Center of Urgench State University (registered under No. _____). (**Address:** 220100, Kh.Alimdjan Street, 14. Urgench. Phone: (+99862) 224-67-00), (+99893) 9227734; e-mail: arm@urdu.uz).

The abstract of the dissertation is distributed on «____» _____ 2021.
(Protocol at the register № _____ on «____» _____ 2021).

O.K. Gaylieva

The Interim Acting Chairman of the Scientific Council awarding of Scientific Degree, Doctor of Philological Sciences (DSc), docent

S.M. Sariyev

Secretary of the Scientific Council awarding of Scientific Degree, Doctor of Philological Sciences (DSc), docent

S.R. Ruzimboyev

Chairman of the Scientific Seminar of the Scientific Council on Award of Scientific Degree, Doctor of Philological Sciences, professor

INTRODUCTION (abstract of PhD thesis)

Relevance and necessity of the research theme. In world linguistics, the areas of linguoculturology, cognitive linguistics, ethnolinguistics, pragmalinguistics, discourse and communicative linguistics are consistently developing in the integrative study of linguistic phenomena. Research in communicative linguistics has found that the act of oral communication, the language of oral communication, communicative grammar, and communicative lexicon are components of oral discourse. In particular, the scope of linguistic research on the speech act, the theoretical foundations of speech culture, the semantics of the speech process, the comparative analysis of language and speech units of the text is expanding. As a result of identifying the cognitive processes that take place during oral communication, it has been proven that the language used in oral communication is directly and indirectly related to human thinking and social activity.

In modern world linguistics, an anthropocentric paradigm theory that directs the scope of linguistic research from object to subject, making man and his activities the most important leading idea in views at all levels of language, has been formed. The research investigations on communication possibilities and its content, the theoretical problems of the text of oral communication, including speech and language signs, language and human factor, the act of oral communication and its lexical-grammatical features have set tasks to study this scientific concept, which is important for a full understanding of the essence and features of language. Such research, based on new paradigms of linguistics, is also relevant for the study of the lexical, semantic and grammatical features of the act of oral communication in the Uzbek language in the linguocultural aspect.

Uzbekistan, which has long been one of the great centers of ancient civilization and culture, is undergoing huge reforms to restore and develop spiritual values, including the comprehensive development of the native language and the expansion of its use. Sh.M.Mirziyoev emphasized this fact and noted, "We all know well that the native language is a solid foundation of the nation's spirituality... The history of the Uzbek language, which belongs to a large family of Turkic languages, is closely linked with the centuries-old history of our people, its dreams and desire, aspirations, success and victories. ... The issue of the state-official language should be one of the main principles of our national idea ...»⁵⁰ Therefore, the study of lexical and grammatical features of the act of oral communication in the Uzbek language in relation to the human factor, way of thinking and social activity is the basis for identifying the sources of enrichment of the lexical layer of oral communication.

This research work to a certain extent contributes to the implementation of the tasks set out in the state regulations the edicts of PF-4947 of February 7, 2017 "On the Action Strategy for further development of the Republic of Uzbekistan", No. PF-5850 of October 21, 2019 "On the measures to radically increase the prestige

⁵⁰ Mirziyoyev Sh. Davlat tili masalasi milliy g'oyamizning asosiy tamoyillaridan biri bo'lishi zarur // Prezident nutqi <http://xs.uz/uz/post/prezident-shavkat-mirziyoevning-ozbek-tiliga-davlat-tili-maqomi-berilganining-o'ttiz-yilligiga-bagishlangan-tantanali-marosimdagi-nutqi>

and status of the Uzbek language as the official language", No. PF-6084 of October 20, 2020 "On measures to further develop the Uzbek language and improve language policy in our country", the decrees of No. PQ-2789 of February 17, Decree No. PF-6097 of October 29, 2020 "On approval of the Concept of development of science until 2030", No. PQ-2995 of May 24, 2017 "On measures to further improve the system of preservation, research and promotion of ancient written sources", No. PQ-4479 of October 4, 2019 "On the broad celebration of the thirtieth anniversary of the adoption of the Law "On the Official Language "of the Republic of Uzbekistan", Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated December 12, 2019 No 984 "On approval of the Regulation on the Department of State Language Development" of the Republic of Uzbekistan related to the activity.

Correspondence of the research to the priorities of the development of science and technology in the Republic. This research has been carried out in the framework of the Priority I "Spiritual, moral and cultural development of a democratic and legal society, the formation of an innovative economy" for the development of science and technology in the republic

The scope of research study of the problem. Research on the features of everyday oral communication of a particular language first appeared in world linguistics in the 1920s, when the theory of speech act was founded by J. Austin⁵¹. Later it was studied in detail in scientific views and works by J. Aitchison⁵², N. Wolfson⁵³, J.R. Searle⁵⁴, D.G. Ellis⁵⁵, J. Richards⁵⁶, D. Vanderveken⁵⁷, L. Wittgenstein⁵⁸, G. J. Warnock⁵⁹, N. Chomsky⁶⁰ and its importance is shown as an important part of any language.

Although the issues of the text of oral communication in Turkish linguistics began in the 80s of the last century, the level of study of other languages, in particular, English, German, Russian, Japanese, Arabic, based on the analysis of their relationship to Turkic languages and it turns out that world linguistics has its own history in a sense⁶¹.

⁵¹ Austen J.L. *How To Do Things With Words*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1975. – P.184.

⁵² Aitchison J. *Linguistics*. London: Hodder and Stoughton, 1993. – P. 133

⁵³ Wolfson N. *Perspectives in Sociolinguistics and TESOL* Boston: Heinle and Heinle Publisher, 1989. – P. 55-78.

⁵⁴ Searle J.R. *Speech Acts: an Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge university Press, 1969. – P. 54-71.

⁵⁵ Ellis D.G. *From Language to Communication*, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associate Publishers, 1992. – P. 139.

⁵⁶ Richards J.C. *Language and Communication*, New York: Longman, London, 1983. – P. 473.

⁵⁷ Вандервекен Д. Небуквальные речевые акты. В кн.: *Концептуализация и смысл*. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 31 – 61.

⁵⁸ Витгенштейн Л. *Философские исследования // Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XVI. – М.: Прогресс, 1985. – С.79 – 128.

⁵⁹ Warnock G.J. *Some Types of Performative Utterances*, In Warnock G.J. (ed. *Essays on J.L. Austin*, 1973. – P. 69 – 89.

⁶⁰ Chomsky N. *Language and Mind*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – P. 88.

⁶¹ Горохова С.И. Фрейм-подход к описанию процесса порождения речи // *Речевые обюения: цели, мотивы, средства*. М., 1985. – С. 89-102; Грайс Г.П. *Логика и речевая обюение*. В кн.: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. Шк, *Лингвистическая прагматика*. – М.: Прогресс, 1985. – С. 217-23; Дейк Т.А. *Язык. Познание. Коммуникация*. – М.: Прогресс, 1989. – С. 311.

Correspondingly, Uzbek linguists focused on the issue of language in oral communication in their investigations on speech act, colloquial language, art of speech, speech habits in the linguistic fields of semantics, pragma-linguistics, cognitive linguistics, discourse linguistics, lingua-culture-studies, and psycholinguistics. In particular, they are recognized as topical issues of linguistics in the scientific articles and pamphlets by H.Nematov⁶², A.Nurmonov⁶³, B.Urinboev⁶⁴, S.Khaldarova⁶⁵, Sh.Rahmatullaev⁶⁶, E.Begmatov⁶⁷, N.Mahmudov⁶⁸, Sh.Safarov⁶⁹, D.Ashurova⁷⁰, G.X.Boqieva⁷¹, M.Hakimov⁷², O.O.Bozorov⁷³, A.M.Bushuy⁷⁴, A.Primov⁷⁵, S.Muminov⁷⁶, H.Musulmonova⁷⁷ and many other representatives of modern linguistics.

Theme Correspondence of the dissertation to the research field of the Higher Educational Institution. The research has been submitted as a part of the research plan on “Actual problems of Uzbek linguistics” at Urgench State University.

The aim of the research is to identify the types of oral communication act in the Uzbek language, to explain the human factor, his way of thinking and social activity, individual lexicon, attitude to the object, the role in communication and other similar lingua-cultural factors in sociolinguistic research.

The tasks of the research. To study of lexical and grammatical features and principles of application of the act of oral communication in the Uzbek language;

⁶² Неъматов Х., Воҳидова Н., Тоирова Г. Структурал тилшуносликдан прагмалингвистикага // Хорижий филология, 4-сон. 2007. – Б. 38 – 41.

⁶³ Нурмонов А., Ҳақимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 4-сон. 2001. – Б.54 – 58.

⁶⁴ Б. Ўринбоев. Ҳозирги ўзбек сўзлашув нутқи. 1-2 қисм. – Самарқанд: СамДУ босмахонаси, 2006. – Б. 132.

⁶⁵ Халдарова С. Семантико-структурные особенности диалогической речи в современном узбекском языке. АКД. – Ташкент, 1974. – С.5.

⁶⁶ Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Тошкент, 1970. – Б. 48 –52.

⁶⁷ Бегматов Э. Нотикнинг нодир бойлиги. Тошкент,1980. – Б. 43.

⁶⁸ Маҳмудов Н. Нутқнинг жўялиги // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. - №3. – Б. 9-13-17; Шу муаллиф. Тил. – Тошкент: Ёзувчи, 1997. – Б.40.; Шу муаллиф. Ўзимиз ва сўзимиз. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. – Б. 112.

⁶⁹ Сафаров Ш. Речевые действия этноспецифической личности // Личностные аспекты языкового общения. Калинин: КГУ, 1989. – С. 62 – 67; Его же. Система речевого общения: универсальное и этноспецифическое. – Самарқанд: Г.Ғулям, 1991. – С. 171. Шу муаллиф. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б. 91; Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008. –Б. 77, 99, 135.

⁷⁰ Ashurova D. Language and Culture Studies // Хорижий филология, 4-сон 2006. – Б.11-14.

⁷¹ Бакиева Г. Х. Лингвистические основы анализа художественного текста. Автореф. дисс... докт. филол. наук. – Ташкент: Уз ГУМЯ, 1993. – С. 46.

⁷² Ҳақимов М. Нутқий актлар назарияси. Фарғона, 2020. – Б. 118.

⁷³ Бозоров О.О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив (актуал) тузилиши. Филол. фанл.номз... дисс. автореф. - Фарғона, 2004. 21 б.

⁷⁴ Бушуй А.М. Язык в семантико-грамматическом ракурсе (у истоков лингвопрагматики) // Ҳозирги дунё лисоний қиёфаси ва тилшуносликнинг методологик асослари. – Самарқанд: СамДҶТИ, 2007. – С. 12 – 19.

⁷⁵ Primov A. Tilshunoslikning dolzarb masalalari, O`quv qo`llanma. - Urganch, 2016. – В. 61 – 65.

⁷⁶ Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг жинс жиҳатидан хосланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 5- сон, 1999. – Б. 64-66; Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Филол. фан. док. ... дис. автореф. – Тошкент, 2000. 44 б. Коммуникантларнинг ижтимоий роли ва нутқий мулоқот ҳақида // Услубушунослик ва фразеологиянинг долзарб муаммолари. – Самарқанд: СамДУ, 2007. – Б. 70 – 72.

⁷⁷ Мусулмонова Н.Р. Грамматик шаклларда категориялар, ёндош ва ҳамроҳ маъно (замон ва майл категориялари мисолида). Филол.фанлари номзодлик диссертацияси. НДА, - Тошкент, 2007. – Б. 25.

To analyze the text of oral speech as an orderly system of language and identify the linguistic principles those apply to the creation of different types of meaningful acts of communication;

To study the lexical units of diverse acts of oral communication in the Uzbek language and their classification into functional groups from communicative linguistic point of view;

To describe the lexical, semantic and grammatical features of oral speech units in the context of the process of speech activity in communication;

To identify the linguistic and cognitive factors in the order in which two or more interlocutors communicate in an act of communication;

To study the opposition pairs of formal and informal types of oral communication act types in the Uzbek language in comparative synchronous aspect.

The object of the research is the lexical units included in dictionaries of Uzbek literary language and used in everyday communication, sentences represented as typical to the colloquial style in functional grammar books, phrasebooks for learners of Uzbek and other languages, audio and video recordings of conversations on television and radio and words in the act of oral communication collected by the researcher and compiled cards of samples sentences from the speech of various Uzbek-speaking groups.

The subject of the research. Cognitive-linguistic and communicative features of lexical units and grammatical devices belonging to the act of oral communication have been selected as the subject of the research.

Research methods of the investigation. Descriptive, classification, comparison, statistical analysis, stylistic and linguocultural analysis, anthropocentric research methods were used to cover the research theme.

The scientific novelty of the research:

it has been proved that discourses belonging to the act of oral communication in the Uzbek language are sociologically lexical-grammatical layer on the basis of J. Austin's and J. Seyerl's speech act theories well-known in world linguistics;

it has been proposed to classify oral communication speech into such types as locutionary, illocutionary and perlocutionary acts based on the fact that the formation of acts of oral communication in the Uzbek language consists of "author - the act of communication - the real cause of the origin of communication";

it has been determined that the lexical units used in the act of oral communication are divided into individual, social group and common language lexicon and which belong to contextual and conceptual categories;

it has been identified that the act of oral communication of the Uzbek language consisting of repetitive, governing, affirmative, expressive and adaptive linguistic units, and forming a communication belong to the communicative discourse consisting of anaphoric, cataphoric and exophoric types of reference;

The practical results of the study are as follows:

the latest theoretical concepts of world linguistics have been applied to the classification of lexical units to define the act of oral communication of the Uzbek language and to clarify their lexical and grammatical features;

the principles and reasons for the change in the order of the parts of sentence, which are described as peculiar to the style of speech in our linguistics to date, are shown in the analysis of the act of oral communication;

the speech act models have been explained, defined and described with the help of phrasebooks designed for the Uzbek language learners of other nationalities;

the act of oral communication in the Uzbek language and the word order of the parts of sentence in it has been clarified;

it has been proved that the subject's attitude to the dictum is expressed by lexical-grammatical means in the act of oral communication.

Reliability of research results is explained by the fact that the methods used in the preparation of the dissertation, the theoretical data are taken from well-known scientific sources in world linguistics. The validity, methodological excellence, relevance and accuracy of the analyzed materials allow drawing conclusion based on the nature of the Uzbek language in everyday communication.

Scientific and practical significance of research results. The research materials and conclusions are aimed at further development of the theory of oral communication act, a comprehensive study of the problems associated with it, improvisation of new views on the lexical units that define the act of oral communication as well as types and new paradigms of linguistics on it that serves to ensure effective results.

The practical significance of the results of the dissertation is that the dissertation materials can be used in teaching of communicative linguistics, sociolinguistics, pragma-linguistics, cognitive linguistics, modern Uzbek literary language, and the art of speech, as well as in designing special courses and seminars, textbooks and manuals for philological faculties.

Implementation of research results. On the basis of scientific results obtained in the process of studying the act of oral communication and its lexical and grammatical features;

the theoretical concepts of communicative linguistics on the open and closed lexicon of the social sphere in the language of oral communication, as well as the methods of analysis of the basic concepts and principles that provide the lexical quality aspect of everyday communication are applied to design a course "Virtual Communication" in the framework of Erasmus + program 561574-EPP-1-2015-1-ES-EPPKA2- CBHE-JP-ECCUM on "Establishment of Computing Centers and Curriculum Development in Mathematical Engineering Master program» foreign grant project in Urgench State University. (Reference №89-03-5592 of the Ministry of Higher and Secondary-special Education of the Republic of Uzbekistan, December 29, 2020) As a result, the methodology of analysis of language and speech units based on the principles of anthropocentric paradigm of modern linguistics has been improved, the theoretical and practical foundations of the derivational aspect of grammatical and lexical-semantic means of formal and informal oral communication text have been applied;

the scientific-theoretical assumptions on conceptual issues of the theory of communicative linguistics, interpretation of language and speech relations of the lexical-semantic features of the system of oral discourse are used in the

fundamental project "Methods of development of the native language and literature in accordance with the new alphabet and spelling rules of the Karakalpak language" FZ-2016-0908165532 for 2017-2020 which was implemented by the Karakalpak branch of the Research Institute of Pedagogical Sciences of Uzbekistan named after T.N. Qori-Niyaziy. (Reference №89-03-172 of the Ministry of Higher and Secondary-special Education of the Republic of Uzbekistan, January 13, 2021 for the reference №214 of Karakalpak branch of the Research Institute of Pedagogical Sciences of Uzbekistan dated December 18, 2020) As a result, it was possible to clarify the linguocultural and sociolinguistic features of the oral communication act in linguistic materials of the Karakalpak language;

the scientific inferences and recommendations on the lexical and grammatical features of the act of oral communication, in particular, the principles of content, accuracy, fluency, interrelation, connection in communication, the place and status of adaptive discourse markers of the act of oral communication were used to improve the activities of Ichan-kala guides. (Reference №05-12-0850 of the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan on January 6, 2020 for the reference № 336, December 18, 2020); As a result, communicative competence of the guides working in the Ichan-Kala State Museum Reserve have improved the ability to use various stylistic devices that create contextual meaning by going beyond the lexical meaning of words and phrases in the process of oral communication;

the scientific conclusions on the presence of anaphoric, cataphoric and exospheric reference belonging to communicative discourse in oral communication act in the Uzbek language have been used in the preparation of the script of the program '*Tilimizni urganamiz*' of Khorezn Regional TV and Radio company(Reference №1555 of Khorezm TV and Radio Company, December 4, 2020). As a result, literary-artistic, spiritual-enlightenment programs provide an opportunity to cover issues related to the prestige of the Uzbek language, development processes, the reflection of the richness of the native language in oral communication in the process of everyday communication;

the scientific-theoretical views on the classification of the lexical units of individual, social-group and common language used in the acts of oral communication in the Uzbek language are applied to translate and interpret words found in the text of the work correctly in the grant project "Translation, preparation and publication of the work" Akhloqi muhsiniyn "translated from Persian into Uzbek by Ogahi" (project leader M. Safarbaev) which was designed on basis of the economic statement №49 of the Cabinet of Ministers of March 17. (Reference № 169 / 2-20 of the Khorezm Mamun Academy at the Academy of Sciences of Uzbekistan, November 16, 2020) As a result, the etymological, lexical-semantic interpretation of the words in the dictionary of these works has been further improved and the level of comprehensibility for the reader is increased.

Approbation of research results. The results of the research have been presented and approved at 11 scientific and practical conferences, including 8 international and 3 national scientific-practical conferences.

The publication of research results. A total of 23 scientific papers have been

published on the topic of the dissertation including 10 articles in scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan for publication of the main results of doctoral dissertations, including 9 in national and 1 in foreign journals.

The structure and scope of the dissertation. The study research work includes the introduction, three chapters, conclusion part and the list of references, as well as the description of scientific terms, with a total volume of 157 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The **introductory** part describes the relevance and necessity of the research topic, its aim and objectives, object and subject, its relevance to the priorities of science and technology development in the republic, the scientific novelty and practical results of the research, the scientific and practical significance of the results, implementation of the research outcome, the publications and the structure of the dissertation.

The first chapter of the dissertation is entitled as "**Theoretical Issues of the 'text' of Oral Communication**" and consists of three sections. The section "Linguistic Views on the Language Peculiarities of Oral Communication" reviews the linguistic views on world linguistics, in particular, F. de Saussure's views on speech and language features, A. Humboldt's views on language and the human factor, the speech act theories in modern world linguistics by J. Searle, J. Austin, A. Kickevich and the study of linguistic theories by representatives of Uzbek linguistics such as A. Nurmonov, B. Urunbayev, Sh. Safarov, N. Mahmudov. This section presents the relevance of both the language system and the language sign to the principles of studying the current system at three (semantic, syntactic and pragmatic) layers of sign theory.

Based on the descriptive method of communicative linguistics, it can be said that oral communication is the interaction of interlocutors in a linguistic relationship, in which the speaker and the listener consistently and organically perform the act of locution, illocution and per-locution to express a specific purpose. People create situations of oral interaction through this open communication. What distinguishes the act of oral communication from the speech act of illocution is the paradigmatic and pragmatic features of speech that help the interlocutors to understand each other, including tone, stress, pronunciation, communication habits, sentence structure, its short or extended style, gentleness or rudeness, openness or implicitness, the form of a command or request, and the effect of gestures on the lexical units and grammatical devices used in communication. Although linguistic ideas in this regard first entered linguistics through the speech act theories of phenomenological research, later they formed their fundamental theories in pragma-linguistics, discourse linguistics, cognitive linguistics, and sociolinguistic research.

Communicative linguistics has been recognized as a separate new branch of linguistics in the 50s and 60s of the last century by the American political critic G.D. Lassuel, math-linguist K. Shannon, translator, math-linguist W. Weaver and Russian-American linguist pedagogue, literary critic, one of the leading linguists of

the XX century R.O. Jakobson. Based on the results of communicative linguistics research and knowledge of discourse linguistics, the text of communication, i.e. the discourse, speaker (addresser) and listener (addressee), oral communication act, spoken language, communicative grammar, communicative vocabulary, active vocabulary we can say that the pending issues in the sector are noteworthy although the communicative linguistics achieved a lot within a short period of time.

The study of the language system in a semantic and syntactic aspect may not be consistent with the learning outcome achieved in a pragmatic aspect. Therefore, the language sign, like any other semantic sign, states that it must be defined not only on the basis of the relation of the signifier and the referent, but also on basis of the relation of a particular sign with other signs in the system (both at the signifier and referent level).

The second section discusses the factors that determine the modes of verbal communication .

There is an inner and outer side of language information, the inner side belongs to the language structure, while the outer side belongs to the speech situation. In traditional Uzbek linguistic research the microlinguistics is mainly focused on, i.e. the units that segment the inner side of speech - phoneme, morpheme, word, phrase, sentence, its external plan, in particular, different intonation modulation of sound, speech tempo, tone, gesture distinctions, facial expressions, the mannerisms of the interlocutor were left out of the view of linguists for some reasons.

The third section of this chapter concerns to the “Types of Oral Communication Act», it can be said that the term dialogue context in the context of this research is used in relation to the set of sentences used by people in everyday communication in discourse linguistics research. Basing on this theory the texts of oral communication in Uzbek can be divided into the following types:

1. Acquaintance and greeting (stranger, friend, relative, officia
2. Service communication (shop, cash desk, bank, office).
3. Ritual communication (at the church, ceremony, religion).
4. Monologue speech (story, anecdote, joke, public speech).
5. Interactive communication (performance, description, demonstration and explanation).
6. Management and referral communication (at work, on the street and at home).
7. Virtual communication (telephone, internet (Zoom, Skype, telegram, voice messages).

Based on the theories of communicative linguistics we can define the concepts of spoken language, mode of oral communication, act of oral communication used in this chapter of our research in terms of the Uzbek language as follows in the dissertation:

a) The language of oral communication is a spoken language, which is the result of speech activity through the articulation of sounds and voices, as well as the pronunciation of words, phrases and sentences spoken by the interlocutor, with or without the interlocutor, by technical means or without them. It is a living and active

language of use that reflects the cultural and social characteristics of a particular person, social group or people;

b) The text of oral communication (according to communicative linguistic theories we propose to call it spoken discourse) is the appropriate expression is a linguistic unit that performs functional speech intentions of a speaker such as warning, messaging, informing, commanding, desiring, wishing, asking or answering and etc. in accordance with the communication situation;

c) The mode of oral communication (used in some studies as a verbal communication method) is a way of discourse creation by people in their daily social activities using words, phrases, sentences, conversation, communication, meeting, discussion, presentation, tele and internet communication, public speaking, TV or video conferencing, interviews and question-and-answer conversations that take place on a daily basis are conducted in a formal or informal manner, based on certain rules and norms of literary language or freely;

d) The act of oral communication is the expression of the address with the purpose of the discourse in the oral communicative activity of people, taking into account the situation, environment, time, place and social, cultural, linguistic and psychological views of the interlocutor and conveys the message in the communication dictum constructively (confirmation, assumption, report, image or description, exact information, conclusion, restriction, privilege, complaint, debate, question, answer, advice, statement), directive (sentence, demand, inquiry, order, permission, requisites, prohibition, request), commission (promise, agreement, deal, contract, guarantee, offer, confession, voluntary decision, bargaining) and confession (apology, sympathy, condolences, congratulations, wishes, greetings, gratitude). The basis of the act of oral communication is the form, function and types associated with the nature of the speech act.

Linguistic research to date in has often been limited to ideas about words, phrases, field terms, phrases, and sentence structure, and research conducted under the oral communication act has been conducted only in the context of scientific-technological and the text analysis of public speech art. The theories and views on this subject are lacking for the analysis of the language used in the real, live communication.

The analysis of the types of oral communication act which we have listed above is based on the peculiar characteristics and features of each type of communication. In a sense, it requires a national and socio-contextual approach to language. The superior attention should be paid to the analysis of grammatical and lexical that serves as a basis or bridge for the transition from structural grammar and lexical analysis to cognitive and socio-lexical analysis in the communication act.

Although the theory of the act of communication in modern world linguistics has been studied separately⁷⁸, distinguishing between the act of speech, the act of locution, the act of illocution and the act of per-locution, the views on this subject are not unanimous not only in Uzbek linguistics but also in world linguistics. This can be explained with the interrelated use of speech act types in oral communication

⁷⁸ Searle J.R. *Speech Acts: an Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: University Press, 1969. – P.167.

to form spoken interaction. In this case, the analysis of the lexical-grammatical units that represent each speech act helps to clarify the issue.

The grammatical and lexical units of the act of oral communication ensure that the communication has a full content text, is meaningful and expressive. However, the act of communication can be effective or ineffective depending on person's communicative competence, persuasiveness, individual psychological factors, the interaction and relation of group members in social communication, as well as the correct use of speech in the communication process, depending on the situation and conditions of communication, Taking into account the existing views on the types of communication, the oral communication acts in the Uzbek language can be divided into the following types in general which are identified as a result of this research.

Descriptive	Directive
With or without interlocutor	Executive
Normative	Introductory
Casual	Reflective
Emphasizing	Short and Extended
Causative	Complaint
Presentation	Creative
Decisive statement	Supportive
Permissive	Subordinate
Advice	Heuristic
Declarative	

Declarative oral communication act: As it is defined in the theory of functional-syntax, the message, the act of speech with message provides information about the dynamic relations of the subjects and can be generalized in the concept of inactive modality. Basing on the linguistic theory by the leading linguists of communicative linguistics of speech act A.S. Kyklevich, the deont(i.e inactive) modality in the Uzbek language can be divided into 4 types:

1) *The Modal means of cognition: Men bilaman, men ishonaman, mening ishonchim komil, men... deb o'ylayman, o'ylaymanki, xohlaymanki, shubham bor*

2) *The Modal means of cognition through intuition: ko'rib turibman? Eshitib turibman, sezib turibman, his qilib turibman*

3) *The Modal means of emotion: mazza qildim, hordiq chiqardim, xavotirdaman, qo'rqyapman, kulgim qistayapti, menga farqi yo'q, hamdardman, dardingga sherikman.*

4) *The Modal means of Evaluation: Men uchun qadrli, men uchun aziz, o'y xayolim shunda, nafratlanaman, men uchun bu yoqimli.*

The second chapter of the dissertation is devoted to the study of "Lexical features of the act of oral communication."

The principles, semantic relations, and linguistic units that provide the lexical quality aspect of the act of oral communication are defined in the first section of this chapter.

Relying on the discourse theories it has been suggested that the term 'discourse markers' (*diskurs belgi* in Uzbek) can stand for the lexical units of oral communication act that distinguish it from written text in modern Uzbek communicative linguistic research proposes in relation to the discourse types of oral communication. Based on this idea, it should be emphasized that the principles of content, clarity, fluency, interrelation, and interdependence constitute the qualitative aspect of the act of oral communication. The research paper explains the semantic features of synonyms, antonyms, and hyponyms used in the act of oral communication.

The second section of the chapter is entitled as "The Classification of lexical units in the act of oral communication" deals with the taxonomy and analysis of lexical units of the act of oral communication. In particular, the focus is about identifying competencies on how participants understand and respond to each other in communication, the development and interpretation of the act of communication in an organized sequence, the procedures of meditation and social relations management in Uzbek language based J. Sydnel⁷⁹ and M. Stabs⁸⁰ opinions.

The lexical units or discourse markers of the act of oral communication are classified according to the principles in which the act is organized: fixed (side-by-side or adaptive pair, respondent), persistent (directly portable, resonant), linking-constructive (communicative, dialogue, conversational), oppositional (evidential, discussing, defining, periodical), decisive (emotionally expressive, corrective, expressive), adaptive discourse markers (emotional expressive words, connective words, response words, units and words of address, expletive lexical units, incentive lexical compounds).

There are lexical and prosodic units in the act of oral communication that determine the choice of words and methods of conveying information, adapting the thought the speaker directly to the topic in speech act, and which causes the interlocutor to presuppose the response to the act in communication. If the listener's attitude does not correspond to the expected result of the speaker, or the content of the speaker's speech does not correspond to the opinion expected by the listener, such communication is considered ineffective or in vain.⁸¹

Of course, the act of oral communication takes into account the age, personal qualities, interests and relevance of the subject of communication to the listener. In this context, adaptive discourse markers⁸² are of particular importance as the most important units of the act of oral communication. The term was first introduced to linguistic research by the English linguist D. Schiffrin in his book *Discourse Markers* (1988) and these linguistic units are explained in grammar as the auxiliary word groups, in particular, in the form of prepositions, introductory words, and direct address. It is suggested that the sentence structure remains intact even if these

⁷⁹ J. Sydnel. Conversation analysis: Introduction. A Handbook of Linguistic Analysis. Oxford: OUP, 2015. – P.174.

⁸⁰ M. Stabs. Discourse Analysis: the Sociolinguistic Analysis of Natural Language. – Chicago: University press, 1983. – P. 113.

⁸¹ Нурмонов А., Ҳақимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 4-сон. 2001. -Б. 54-58.

⁸² Schiffrin D. Discourse Markers, Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – P. 273.

units are omitted in the sentence because they do not perform any syntactic function in the sentence.

Like other languages, there are discourse markers of oral communication act in the Uzbek language such *yaxshi, ha, albatta, aksincha, shunday qilib, endi, va, nima bo'lganda ham* which are used to connect one speech act to another or to respond to an idea, and in some cases interpreted as lexical units or grammatical forms in world linguistics. Discourse markers are a means for the listener to form a holistic understanding of the information they hear, a full understanding of the content of the communication. Discourse markers can be used in reference to many grammatical items, including the pronouns, conjunctions, greetings, and farewell phrases. The term discourse marker is represented in the Uzbek language with the following terms *kirish so'z, undalma, kiritma konstruksiya*⁸³ as it has been approached with different term in world linguistics. For example, R. Lakoff⁸⁴ "hedge», J. Svartvik⁸⁵ "Particles», S. Chalker⁸⁶ "connective adverbs»; L.K. Schouru⁸⁷ 'discourse particles or discourse markers'; R. Querck⁸⁸ 'conjuncts and disjuncts'; K. Eastwood 'linking words and phrases' The term "discourse marker» has been approved by W.Labov and D. Fanshel(1977), S. Todd and I.F. Hancock(1986) and D. Shiffrin(1992)⁸⁹.

Since the act of oral communication is a relatively new direction in Uzbek linguistics, the term *diskurs belgi* (discourse marker) is used in the research to distinguish its terms from the grammatical means(prepositions, conjunctions or particles) of the sentence in written form. These units refer to the sentence that is said and to be said at the beginning of the conversation and in the next turn of the conversation. In the act of oral communication, discourse markers perform semantic, contextual, and pragmatic functions. There are a number of ideas about the classification of discourse markers, and it is usually preferable to refer the discourse markers based on their function in the oral communication act.

Based on the results of the study, the following types of adaptive discourse markers can be distinguished in the Uzbek language:

Interjections expressing human feelings: *O'o* (wonder), *aha* (confirmation, recognition), *e-ha* (gladness), *iye* (to accept being surprised), *voy-bo'y* (strong surprise, discontent), *o'ho* (excitement, enjoyment), *oh, boh* (pain, suffering), *ufff* (nervousness, seizures) and etc.

Linking and modal words or word combinations and phrases: *shuning uchun, nihoyat, aksincha, baribir, umuman olganda, mayli, bundan tashqari, xullasi kalom.*

⁸³ Тошалиев И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида киритма конструкциялар. – Тошкент:Фан, 1976.

⁸⁴ Lakoff R. What you can do with words: Politeness, pragmatics and performatives. In: Proceedings of the Texas Conference on Performatives, Presuppositions and Implicatures, ed. R. Rogers, R. Wall & J. Murphy, Applied Linguistics, 1977. – P. 79 – 106.

⁸⁵ Leech G.; Swartwik, J.: A Communicative ... are considered prepositions (předložky) and which are *particles* (částice) Source: SWAN, Volume 4, 1955. – P.62.

⁸⁶ Chalker S. Collins Cobuild English Guides: Linking Words (Collins Cobuild English Guides) (Bk.9) Paperback – May 9, 1996. <https://www.amazon.com/Collins-COBUILD-English-Guides-Linking/dp/0003750477>

⁸⁷ Clifford L. Common Discourse Particles in English Conversation, Garland: Language Arts and Disciplines, 1985. – P.173.

⁸⁸ https://uomustansiriyah.edu.iq/media/lectures/8/8_2020_02_23!12_18_49_AM.pdf

⁸⁹ Akmajian A. Demers R. Farmer A. Harnish R. Linguistics: An Introduction to Language and Communication, 4th ed. - Cambridge: the MIT press, 1995. – P. 371.

The next lexical units are reference words and are not considered as a separate part of sentence in the syntax, but are used in the act of communication as lexical elements with the meaning of to call, beckon, urge, attract attention. It is important to note that these units are the means of clearly directing the information transmitted through speech.

–*Hoy, siz, xonim, menga qarang, bu sharfingiz, tushib qoldi!*

(*Hoy, siz, - chaqiriq*(a call), *xonim*-denominant)

Response words are the widely used in an act of oral communication as the elliptical sentences, which can be short and with affirmative or resistant meaning responses. They can express the meaning of a whole statement, for example: *xo‘p, xo‘p bo‘ladi, yaxshi, roziman, to‘g‘ri// bunaqasi ketmaydi, yo‘q, xato, noroziman, bo‘lmaydi*. The words denoting resistance are lexical units with semantic meaning expressing modality, misconception, and evaluation. They are divided into the following subgroups in its turn according to their semantic-expressive function: possibility (*balki, ehtimol*); **clear assumption** (*albatta, bu aniq, ma‘lumki, kundek ravshan*); **habit** (*har doimgidek, odatdagidek*); **desire compliance** (*baxtga qarshi, baxtiga, omadi kelib, afsus*)

Expletive discourse markers⁹⁰: These lexical units are expressed as the means of expressing anger, rage, and moaning in human interactions, usually uttered with the excessive pronunciation of vowels or the use of oath, imprecations, vulgar language, vulgarity, and taboo elements in oral communication. As a novelty of the research, the term *incentive discourse marker* is introduced for the lexical units that express the meanings of praise, will, motivation, gratitude, which are used in most types of oral communication acts and situations of social relations in the Uzbek language, and are an integral part of everyday human communication. For example, *Avvali Xudo!, Xudo xohlasa!, Xudo(yim)ga shukur!, Xudoyimga hamdu sanolar!; Ollohim, o‘zingga shukur!; Yaratgan egamga shukur bo‘lsinki; Xudo qo‘llasin!*

The next section of the chapter is entitled as "*The problem of lexicon in the act of oral communication*" and contains important ideas about the independent (conceptual) and textual (contextual) elements. The lexical units belonging to the conceptual category of the lexicon layer of the act of oral communication can be divided into three categories:

- *Nominative lexical units*
- *Action Lexical units*
- *Qualitative lexical units*
- *Quantitative lexical units*

The second category of the lexicon consists of elements belonging to the contextual category, which include units that are activated in the context, i.e. the act of communication, usually applied on the basis of the speaker's attitude to the object or subject, thought, emotion. In this study, these units were referred to as contextual elements and classified as follows:

⁹⁰ Svenonius P. Subjects, Expletives, and the EPP, ISBN 978-0195142259. - Oxford: Oxford University Press.2001. - P. 3-11.

• *Stable lexical units* are the basic part of the act of communication; they are usually lexical units specific to the national-cultural features of the language of communication and are used in speech acts such as greetings, farewells, thanks, apologies, wishes.

• *Connective lexical units* are an important part of the act of communication; they are a key component in all types of communication act, the expansion of speech activity between people, the exchange of information. In a oral communicative act the connecting lexical units can be used to connect words, sentences, and the act of a speaker with the next one.

• *Emotional language units* are emotional words and prosodic units that express the speaker's emotional expression in relation to an object, subject, or action in an act of oral communication.

• *Referential lexical units* represent the speaker's reference to an object or subject in a communication act, in grammar such words are called direct address or parenthesis.

• *Modal lexical units* are used to express a speaker's attitude towards an object or action in terms of probability, obligation, ability, possibility in a language system such words are called modal words or parts of sentence without syntactic function.

The linguocultural studies introduce the lexicon of oral communication as a linguocultural unit that reflects the cultural values, national-mental way of thinking of a person, social group and people. In particular, the language of oral communication, including the act of oral communication, is one of the main factors in transmitting the cultural features of the language from generation to generation.

The third chapter of the dissertation is entitled as "The Grammatical Features of the Oral Communication Act", and in contrary to the notion 'the grammar is not important in the text of oral communication' it can be said that the text of real, natural and elegant communication is created by the purposeful arrangement of parts of speech in meaningful and colorful sentences.

The first section of the chapter is entitled as "The Forms of Appeal in the Oral Communication Act». Any act of oral communication with a logical sequence is characterized by the mutual density of syntactic relations and the one-sided direction of syntagmatic dependence - from the previous sentence to the next sentence. Such a one-way directional relationship of syntactic dependence between the sentences is determined by the nature of speech communication, which indicates the random expansion of the communication chain over time.

We can call familiar personal pronouns (*u, uni, ular*), indicative pronouns (*bu, o'sha, bular, o'shalar*), as well as *aynan o'sha+Noun*, such compounds are used as the descriptive units in the grammar of the Uzbek language. There is a sample act of the oral communication given in the speaker or conversation books we use in everyday communication:

1. *Hozir sex boshlig'iga kiring. U ish joyingizni ko'rsatadi.*⁹¹

⁹¹ Красних В.И. Гаюпов С.И. Ўзбекча-русча ва русча-ўзбекча сўзлашув китоби. - Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи. 2019. – Б. 185.

These highlighted words initiate a reference to the previously mentioned object during the conversation. In this case, the content of the dialogue is supplemented and the idea is clarified. A description given to a previously introduced person, object, or body during communication is said to be an anaphoric reference. These grammatical means and lexical units provide a sequence of references in communication and ensure the perfection of the idea of the event and the situation.

Etymologically, the word anaphora or anaphoric is a term derived from ancient Greek into English through French *anaphorá* (anaphora in English means "to return"), i.e. *aná* in English from (*aná*, "high") + *phérō* (*phérō*, in English ferry i.e. is derived from the words "carry"), which means appeal in the general sense, and transport back in the narrow sense. Oral communication can be understood as a resource to the object mentioned earlier in the act.

As a description of all the objects mentioned during oral communication, all of the above (mentioned), words and phrases, additional explanations can be given in a single act, such an appeal is called an *exosphoric* appeal. The word *exophore* is derived from the ancient Greek word *eksəv'fprík*, which in grammar means an additional comment on the pronoun *I* and *you*, while it means an explanation added to any lexical unit in the oral or written text in discourse linguistics, in an act of oral communication they are factors that ensure the content of the communication text referring to the objects outside the topic of subject not within the text, not attaching to the text, but are important in ensuring that the listener fully understands the content of the communication. For example:

- *Old qatorga bilet bormi?*

- *Uzr.Hamma biletlar sotib bo'lingan, faqat bugunga (ertaga,sanaga) balkon biletlar bor.*

(- Is there a **ticket** to the front row?)

-Sorry. **All** tickets are sold out, there are **balcony** tickets only for today(tomorrow, ... date).

In the example of this act, it is meant by the words *hamma* (all ticket types, including front row, middle row, last row, ground, day and evening session tickets).

The next type of appeal form is a hidden, secret appeal, called a *cataphoric* appeal. The word *cataphoric* is derived from the ancient Greek word *kataphorá*, which means *katá* (*katá* "down") + *phérō* (*phérō* "to carry") (*katoforá*, "downward direction"). The word is understood as a conversation between two people in linguistics. It is an oral conversation about the object that can be understood by the listener and the speaker only. One cannot understand the speech even if s/he listens to the speech in the act of communication. For example:

-*Kechirasiz, siz eng kerakli narsani unutyapsiz.*

-*Gap bu haqda emas.*

(Sorry, you forgot the most important thing. - It's not about that.)

In this research paper we could distinguish the four types of cataphoric appeal in the Uzbek language.

The next second part of the third chapter is called "The Word Order in the Oral Communication Act"

It is emphasized in almost all grammar books that certain parts of sentence are moved to the beginning or front of the sentence in the oral communication act, in order to emphasize, highlight, increase the effectiveness of the content at the discretion of the speaker. This language phenomenon is called *fronting device* in English. Accordingly, the types of possession, cut, filler, determiner, and case of this transfer are different.

We may encounter the following forms of speech in the act of oral communication which differ from the order in the text of the written communication. For example:

1. *Otangni aytaman, hali ham gazeta o'qiyapti.* (Your father, I mean, is still reading the newspaper)

2. *Nima emish, ketarmish, bekorlarni aytibdi. Men ruhsat bersam ketadi, bo'lmasa yo'q.* (What did he say, goes away, just nonsense. (He) will go if I let, otherwise (he) won't.)

This section also analyzes the phenomena of ellipsis and exchange in the act of verbal communication.

In the act of verbal communication, the ellipsis is distinguished by its structure and shape. Here is an excerpt from the act of interaction between two workers:

-*Sen belgilab bersang, men devorga ilib chiqaman.* (I'll hang (it) on the wall if you mark (it))

The complement in this sentence required by the transitive verbs *to mark and hang* has been omitted by the speakers in this sentence in Uzbek because there is no need for it, because the object represented by this complement in the sentence is familiar to the interlocutors. Hence, the ellipsis is a pragmatic choice of the situation and the speaker in the oral communication, which is not mandatory but optional, a syntactic methodological unit that ensures that the text is concise and comprehensible.

The word order or structure of the sentence is not explained in any grammatical manual. Only today, as a new field of linguistics, these styles and units are named as follows. There is no explanation for the word order or the sentence structure as mentioned above in any grammatical sources in the Uzbek language. In modern linguistics these transpositions of the parts of the sentence to the front part is called as fronting, and the use of the units of circumlocution as *ha emish, nima emish* as the cleft (from English). The position of the parts of the sentence is transformed in the appendix (*qurama*) to fill in the blank or content of the act of communication and it is introduced as the communicative dynamism in context. The linguistic researches offer certain ideas on the thought or assumption meant by the speaker (the theme), the emphasizing explanation to a certain word (rheme), the sentence containing the whole content of the passage (*topic sentence*), the sentence with the actual idea (*content sentence*), the lexical units identifying the text type (text marker) and their classification (*textual, interpersonal, ideational*) in the Uzbek language.⁹²

⁹² M.A.K. Halliday. Introduction to Functional Grammar: 4th Edition revised by M.Christian, M. Matthiessen. Birmingham, U.K., 2014. – P. 276.

There are three ways of filling the cleft in oral communication act in the Uzbek language:

- a. A cleft filled by the interlocutor;
- b. A cleft filled by the speaker himself after some default;
- c. Cleft-ellipsis (A cleft filled in the mind of the interlocutors without speech)

The choice of time and aspect of the predicate used in the act of oral communication is based on the content of the communication, as well as the thinking, experiences and intuition of the speaker in the communication. So the tense forms of the verb in the act of oral communication can be uttered (namoyon) and hidden (berkitilgan, yashirin) tense forms, for example:

-*Siz qaysi mehmonxonada joylashdingiz?*

-*Sherdorda. (hidden form 'Joylashdim')*

(Which hotel did you stay in? - Sherdor. (*hidden form(I stay at)*))

The reciprocal question and answer between the interlocutors is expressed, while the sequence of ellipsis in the act of oral communication can be introduced by the *time, proportion and performer* sequence of the action mentioned in the context.

E.g.: 1) Doctor, tishimni plomba qilib bo'ldingizmi?

- *Hozir bo'lamiz. (Time sequenced)*

(Doctor, *did you fill my teeth?* - *Will do it right now.*

2) Janob nima buyurasiz? - Hozir, sherigim kelsin. (performer sequenced)

(Sir, what do you order? - Now, let's wait for my friend.

3) Buni siz qildingizmi? - Yo'q, o'zi shunday ekan. (ratio proportion sequenced)

(Did YOU do that? - No, that's so.

4) Bolam, ovqatingni yemaysanmi? - ... (No answer)

(My child, won't you eat? - (*Default-ellipsis*))

5) Bugun bolaga qarab turadigan odam kerak? - Mening idorada ishlarim bor. (Qarab turolmayman-cleft-ellipsis)?

(We need someone to look after a child today? - I have a lot to do in the office. (*I can't look after your child -cleft, ellipsis*)?)

The situations in this act of oral communication can generally be assessed as ellipses and substitutions, but the main criterion for the answer given by the listener is to fit the content of the given question.

Both the ellipsis and substitution are the most common features in the act of the oral communication. In linguistics, the intentional omission of words by the speaker in a communicative situation is an ellipsis. In case of the ellipsis the interlocutors can understand the content of the omitted element from the content of the speech. This should not lead to the erroneous conclusion that any broad part of the sentence used in the act of oral communication can be omitted. As long as there is always a meaningful unit in the context that explains the omitted element in the communication mode for certain reasons. In traditional grammar the subject, object, attribute, adverbial modifier and predicate types of ellipsis is distinguished according to the omission of the parts of the sentence in the act of oral communication. In communicative linguistics we can distinguish the anaphoric or cataphoric reference to the omitted element in the context, for example:

-*Bolalar kichik qutilarni olib kelsin, kattalar kattalarini.*

(- *Let, the children bring small boxes, the adults bring the big ones*)

In this case, the ellipsis (*olib kelsin ... qutilarni*) is considered to apply to both parts of the sentence. Although the anaphoric ellipsis is represented by the same lexical units in all forms of reference, its expression in the act of oral communication as well as in discourse linguistics differs. For example:

-*Qo 'lingdan kelsa, besh yarimdan oldin shu yerda bo 'l.* Anaphoric)

"If you can, be here before five-thirty." (Anaphoric)

-*Keldimi? -Keldi.* (Kataforik) (-Did come? – Did) (Cataphoric)

The grammatical analysis of these sentences reveals that the following units have been dropped in the oral communication act as there is no need for further explanation of the words in the sentence, *if*-connector, *your*-determiner, *o'clock*-adverbial particle. It should be noted that the type of verb or predicative cleft ellipsis can be a problem in the context of communication.

The connectives of the Uzbek oral communication act are mainly divided into three large groups and six subgroups respectively.

1. **Explanatory**(*defining*(*Bunda, shu o 'rinda,*)*clarifying*(*yoki, aksincha,*),

2. **Extender**(*complementary*(*va, qo 'shimcha ravishda,shuningdek*), *modifier* (*boshqacha qilib aytganda, muqobil ravisda,aks holda, har ehtimolga qarshi*)

3. **Amplifier** (*temporary* (*keyin, ilgari ta 'kidlanganidek, aytib o 'tilganidek, yuqorida sanab o 'tilganidek*), *cause-conditional*(*natijada, shunday qilib, oxir oqibat*), (*shunday bo 'lgan taqdirda,basharti*)

The next section of the third chapter is entitled as "*The Means of Expressing the Subject's Attitude to the Dictum in the Act of Oral Communication*"

The contextual speech act components can be divided into types that represent probability, habit, obligation, and propensity. In turn, these types are divided into strong, moderate, and weak forms of expression. For example:

Types and degrees of Expression	Probability	Habit	Obligation	Attitude or Propensity
Strong	<i>Albatta, shunisi aniqki</i>	<i>Har doimgidek</i>	<i>Talabga ko 'ra, aytilishicha, buyruqqa ko 'ra</i>	<i>Jiddiy ravishda, chindildan, qat 'iy, dadil, bajonidil,</i>
Medium	<i>Balki. Ehtimol</i>	<i>Odatda, shunday edi, yana bilmasam</i>	<i>Kutilmoqda, - arkan</i>	<i>Ma 'qul, avzalroq</i>
Low	<i>-ar, -ishi, mumkin, -mikan</i>	<i>Ba 'zan, yana o 'zi biladi</i>	<i>Ruxsat berilishicha, bunda aytilishicha, aytishlaricha</i>	<i>Ixtiyoriy, hafsala bilan, ko 'ngildan, samimiy</i>

It is expedient to study the position of parts of sentence in the Uzbek sentence according to the semantic relations they express. At this point, it is appropriate to recognize that the study of modal relations in the act of oral communication is a

separate research topic. The syntactic means representing interpersonal relations are manifested in the addition of a personal relationship to the idea expressed by the speaker and listener. For example, *it is said, according to...; they say that; hereby; it is said to be necessary; according to the rumors; it is mentioned that; I told you(exclamation; It is my order; I ask you; It is my demand; My advice is; In my opinion; I totally (dis)agree/(Dis) agreeably; It is obvious/Obviously*

These constructions are used in the sentence to express personal attitude of the speaker towards the dictum and can be used in the form of feedback or questionnaire in the act of oral communication.

Graduonymy in the Uzbek language is a lexical-semantic and grammatical phenomenon that is explained by the increase or decrease of a feature at the lexical-grammatical level, which affects the content of the sentence in speech. For instance, the analysis of the graduonomic level of invitation act of oral communication can be as follows:

1. *Ertaga tug'ilgan kunim, albatta keling! **Kutaman-a!*** (Tomorrow is my birthday, **please do come! I will wait!**)

2. *Ertaga tug'ilgan kunim, **iltimos keling!***(Tomorrow is my birthday, **please come!**)

3. *Ertaga tug'ilgan kunim, **ehtimol kelarsiz!***(Tomorrow is my birthday, **maybe you will come!**)

4. *Ertaga tug'ilgan kunim, **vaqtingiz bo'lsa keling!*** (Tomorrow is my birthday, **come if you have time!**)

5. *Ertaga tug'ilgan kunim, **kelsangiz ham, kelmasangiz ham sog' bo'ling!*** (Tomorrow is my birthday, **be healthy whether you come or not!**)

The speaker's desire is reflected partly in his speech, partly in lexical units, partly in grammatical means, partly in gestures and body-language, partly in the state and cause of communication. The types of speech acts (locution, illocution, and per-locution) that have been studied so far as a separate types in pragmatics of which each perform a specific function and combine together to form a discourse in any type of oral communication act.

The function of the types of speech acts in the act of oral communication can be explained as follows:

The function of a speech act in oral communication is to ensure that the message or information that the speaker wants to convey to the listener in the discourse is conveyed by **pronunciation**.

Through the act of **locution**, the speaker in a particular context speaks to the listener about the object, gives its description, thereby creating a dialogue discourse, addressing the listener and conveying a message.

Through the act of **illocution**, the speaker in the dialogue speaks about the object for a specific purpose, performs a speech act, and in its turn waits for the act of response to it.

The speaker sends his appeal, question, wish, opinion, verdict, or decision to the listener through the act of **per-locution**, in the form of a message, question and order and invites the interlocutor to the conversation.

Taking into account the compatibility of the functions of these types of acts, the study of the oral communication act in the Uzbek language, in particular, the identification of lexical and grammatical features of the act of oral communication, contributes to the further development of theories in Uzbek communicative linguistics.

We hope that the anthropocentric analysis of the act of oral communication in the Uzbek language and its lexical and grammatical features will give a new content to the research of our linguistics and enrich it further. The analyses conducted in the framework of this study made it possible to identify the types of verbal communication act and classify them basing on their lexical-grammatical features. In a sense, the research required a national and contextual approach to the language. The act of communication focuses on the expression of form and content, the analysis of the communicative function of grammatical and lexical units, the analysis of units that serve as a basis or bridge for the transition from structural, grammatical and lexical analyses to the field of cognitive and socio-lexical analysis.

CONCLUSION

The following concluding constructive points have been drawn as a result of the research on the oral communication act and its lexical-grammatical features:

1. The descriptive method of communicative linguistics indicates that the oral communication act is the result of the interaction of interlocutors in a linguistic relationship in which the speech act of locution, illocution and perlocution is performed in a coherent and sequenced manner.

2. Despite the fact that the research in communicative linguistics has achieved significant results in a short period of time in the field of oral communication text, i.e. spoken discourse, oral communication act of a speaker and listener, spoken language, communicative grammar, active or passive communicative lexis, there are several issues in this field that need to be addressed from Uzbek language point of view.

3. Theories on oral communication act of Uzbek communicative linguistics are reflected in the research on the types of oral communication, the text of oral communication (spoken discourse), the mode of oral communication and the types of acts of oral communication.

4. The communicative linguistic approach requires the analysis of the creation of an act of oral communication on the basis of the principles of *content, clarity, fluency, interrelation, and interdependence* of the "author - the act of communication - the real cause of its evidence" In this case, it is expedient to study, the lexical units formed by means of semantic relations to express the addressor's intention in the dictum as an object of communication and an understanding.

5. In the theoretical views of discourse analysis, the comprehension of the act of oral communication is interpreted as the listener's creation of "his own text" based on the speech referred by the speaker and it is considered as the principle of

choosing the appropriate lexical units, including discourse markers appropriate to the act of oral communication and response to it.

6. The synergetic method of linguistic research represents that the instability and stability of the lexical units of the oral communication act is a case can be studied when the static and variable lexical units of the oral communication act are analyzed and the causes and factors that influence on the cause the change are explained.

7. The linguistic-cultural approach distinguishes the lexicon of oral communication as a linguistic -cultural unit that reflects the cultural values, national-mental way of thinking of the individual, social group and people. In this case, the study of lexical units of the conceptual and contextual categories, and the acts containing speech labels, is the most important source in creating a scientific interpretation of the linguistic description of the sphere specific to a particular language.

8. The analytical analysis of the lexicon of the act of oral communication indicates that the classification of the lexicon into the conceptual and contextual categories supports that the conceptual category can be studied in terms of nominative, action expressive, qualitative and quantitative subgroups of lexical units, and the contextual category can be studied in terms of stable, connecting, emotional, referential and modal lexical units.

9. Sociolinguistic analysis of the act of oral communication reveals that such issues as the speaker's address to the listener and the listener's response, the sequence of speech acts, including the order of parts of sentence and the inversion of the word order under the influence of cognitive factors is the object of research of communicative grammar.

10. Linguistic means that ensure the continuity of the acts of oral communication, including anaphoric, cataphoric and exophoric forms of reference and the interpretation of these references in the morphological and syntactic levels language communication widely used in everyday communication show that the spoken discourse can be analyzed at the level of socio-dialect.

11. The anaphoric address refers to a particular object mentioned at the prestage speech of the participants in the communication; the exophoric address refers to the other object(s) that exist in the social being and or outside of the state of communication that belong to the same type of object(s) mentioned in the act of oral communication but whose name is not mentioned yet; the cataphoric address is a linguistic factor that ensures the effectiveness and confidentiality of the content of oral communication, in which the act of oral communication refers to a specific object of dictum known only to the speaker or speaker and listener.

12. The occurrence of elliptical situations in the act of oral communication is explained by the fact that the speaker does not need certain linguistic units in the act of oral communication, the speaker intentionally keeps secret some part of the dictum in accordance with the principles of ritual or literary criterion norms.

13. Special attention is paid to the phenomena of the cleft, ellipsis and substitution in the act of oral communication, and the synthetic content of the parts of speech is enhanced by prosodic and visual elements; cognition increases as a

result of phonetic and semantic integration of language units; sometimes words and word combinations go beyond lexical meaning and form contextual meanings, in its turn it causes the rise of various stylistic devices in oral communication

14. The subject's attitude to the dictum in the act of oral communication can be expressed by prosodic, visual and lexical-grammatical means including the inverted word order, ellipsis and substitution, by means of connectives of the sentences and acts of oral communication, by modal means, by predicative relations, by default and by meaning relations in speech acts.

15. Thoughts and reflections of the interlocutors expressed in the oral communication which are the product of thinking, experience and intuition are expressed as the speaker's attitude to the dictum, and the choice of time and aspect of the predicate is made according to the content of the dialogue and the speaker's wishes.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ PhD.03 / 30.12.2019.Phil.55.02 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
УЧЁНОЙ СТЕПЕНИ ПРИ УРГЕНЧЕСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ**

УРГЕНЧСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

САПАРБАЕВА ГУЛАНДАМ МАШАРИПОВНА

**УСТНО-КОММУНИКАТИВНЫЙ АКТ И ЕГО
ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ**

10.00.01 – Узбекский язык

**АВТОРЕФЕРАТ
диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам**

Ургенч - 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам зарегистрирована за номером № В2020.4.PhD/Fil1414в Высшей аттестационной комиссией при Кабинете Министров Республики Узбекистан

Диссертация выполнена в Ургенчском государственном университете.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещен на веб-странице Научного совета (www.urdu.uz) и на Информационно-образовательном портале «Ziyonet» (www.ziyonet.uz).

Научный руководитель: **Дусимов Зариббой**
заслуженный деятель науки Республики
Каракалпакстан, доктор филологических наук,
профессор

Официальные оппоненты: **Худайбергана Дурдона Сидикова**
доктор филологических наук, профессор

Уразбоев Абдулла Дурдибаевич
доктор филологических наук

Ведущая организация: Ферганский государственный университет

Защита диссертации состоится «16» июня 2021 года в «10⁰⁰» часов на заседании Научного совета PhD.03/30.12.2019.Phil.55.02 по присуждению ученой степени при Ургенчском государственном университете (Адрес: 220100, г. Ургенч, ул. Хамида Олимжона, 14). Тел: (+ 998 62) 2246680; Факс: (+998 62) 224 6700; электронная почта: fil-ik.urdu.uz.

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ургенчского государственного университета (зарегистрирована за номером _____). Адрес: 220100, город Ургенч, улица Хамида Алимджана, дом 14. Тел.: (+998 93) 9227734; e-mail: arm@urdu.uz

Автореферат диссертации разослан «7» июня 2021 года.
(Протокол рассылки № ____ от «7» июня, 2021 г.).

О.К. Гайлиева
исполняющий обязанности председа-
теля научного совета по присуждению
ученой степени, д.филол.н. (DSc),
доцент

С.М. Сариев
секретарь Научного совета по
присуждению ученой степени,
д.филол.н. (DSc), доцент

С.Р.Рузимбаев
Председатель Научного семинара при
Научном Совете по присуждению
ученой степени, д.филол.н., профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования заключается в выявлении типов устного коммуникативного акта в узбекском языке, раскрытии в социолингвистических исследованиях человеческого фактора, образа мышления и социальной деятельности, индивидуального лексикона, отношения к объекту, места в процессе общения и лингвокультурологических факторов.

Задачи исследования:

изучение лексических и грамматических свойств устного коммуникативного акта узбекского языка и принципов их использования;

анализируя текст устной речи в качестве упорядоченной системы языка, определение языковых принципов, действующих в создании различных типов актов содержательной коммуникации;

исследование лексических единиц типов устного коммуникативного акта узбекского языка с точки зрения коммуникативной лингвистики и распределение их в функциональные группы;

характеристика лексических, семантических и грамматических свойств устных речевых единиц в контексте речевой деятельности коммуникативного процесса;

выявление лингвистических и когнитивных факторов взаимосвязанном порядке в актах коммуникации двух или более собеседников;

исследование оппозиционной пары видов официальной и неофициальной коммуникации устного коммуникативного акта узбекского языка в сопоставительно-синхронном аспекте.

В качестве **объекта исследования** выбраны лексические единицы входящие в словари узбекского литературного языка и используемые в повседневном общении, представленные как характерные для разговорного стиля речи предложения разговорного стиля из литературы по функциональной грамматике, аудио и видеозаписи коммуникации в программах телевидения и радио, а также карточки соискателя с образцами актов устной коммуникации и выступлений представителей различных сфер, общающихся в узбекском языке.

Предметом исследования выбраны когнитивно-лингвистические и коммуникативные свойства лексических единиц и грамматических средств относящихся к устному коммуникативному акту.

Методы исследования. В исследовании были использованы такие методы, как описание, классификация, сопоставление, статистический анализ, стилистический и лингвокультурный анализ, антропоцентрический анализ.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

на основе общепризнанных в мировом языкознании теорий речевого акта Ж.Остина и Ж.Сеёрля доказано, что дискурсы устного грамматического акта узбекского языка с социолингвистической позиции являются лексико-грамматическим пластом;

обосновано, что формирование устных коммуникативных актов в узбекском языке состоит из «автора – коммуникативного акта – реальности

истинной причины его возникновения» и предложено классифицировать устный коммуникативный акт, определяющий коммуникативный процесс, разделив его на такие типы, как локуция, иллюкуция и перлокуция;

лексические единицы, используемые участниками общения в устном коммуникативном акте, выделены в лексикон индивидуальный, социальной группы и общенародного языка и доказано, что они состоят из контекстуальной и концептуальной категорий;

выявлено, что устный коммуникативный акт узбекского языка состоит из повторяющихся, управляющих, утвердительных, выразительных и согласовательных лингвистических единиц и доказано, что формы обращения коммуникативного дискурса состоят из анафорических, катафорических и экзофорических видов.

Практические результаты исследования заключаются в следующем:

на основе привлечения новейших теоретических концепций мирового языкознания классифицированы лексические единицы, определяющие устный коммуникативный акт узбекского языка и выявлены их лексико-грамматические свойства;

на основе анализа устного коммуникативного акта выявлены принципы и причины изменения членов предложения во фразах, считавшихся в узбекском языкознании свойственными разговорному стилю;

освещены особенности образцов устного коммуникативного акта, приведенных в разговорниках для изучающих узбекский и другие языки;

внесена ясность в формы обращения в устном коммуникативном акте узбекского языка и в вопросы порядка членов предложения;

доказано, что отношение субъекта к диктуму в устном коммуникативном акте выражается через лексико-грамматические средства.

Внедрение результатов исследования. На основе научных результатов, полученных в процессе изучения устного коммуникативного акта и его лексико-грамматических свойств:

научные выводы о делении устного коммуникативного акта в узбекском языке на официальные и неофициальные типы и теоретическое обобщение по применению в отношении лексических единиц, определяющих коммуникативный процесс, термина знаков дискурса устной коммуникации были использованы в создании курса «Виртуальное общение» в рамках проекта 561574-EPP-1-2015-1-ES-EPPKA2- CBHE-JP-ECCUM: «Establishment of Computing Centers and Curriculum Development in Mathematical Engineering Master programme», программа Erasmus+ Ургенчского государственного университета «Создание вычислительных центров и разработка учебных программ по магистерской программе математической инженерии» (Справка № 89-03-5592 Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 29 декабря 2020 года). В результате путем усовершенствования методики анализа языковых и речевых единиц на основе принципов антропоцентрической парадигмы современного языкознания в учебную практику были внедрены теоретические и практические основы

деривационного аспекта грамматических и лексико-семантических средств текста официальной и неофициальной коммуникации;

научные выводы о том, что дискурсы устного коммуникативного акта в узбекском языке с социолингвистической точки зрения являются отдельным лексико-грамматическим пластом были использованы при реализации фундаментального проекта «Методы развития родного языка и литературы в соответствии с новым алфавитом и правилами орфографии каракалпакского языка» FZ-2016-0908165532 на 2017-2020 годы, осуществляемого в Каракалпакском филиале Узбекского научно-исследовательского института педагогических наук имени Т.Н. Кари-Ниязи. (Справка № 89-03172 Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 13 января 2021 г.) В результате выявлены лингвокультурные и социолингвистические свойства языковых материалов, относящихся устному коммуникативному акту каракалпакского языка;

научно-теоретические выводы о том, что устный коммуникативный акт узбекского языка состоит из повторяющихся, управляющих, утверждающих, выражающих и адаптивных лингвистических единиц, а также рекомендации о месте употребления маркеров адаптивного дискурса в процессе устной коммуникации использованы для совершенствования деятельности гидов Ичан-Калы (Справка № 05-12-08-50 Министерство Культуры Республики Узбекистан от 6 января 2021г.) В результате, исходя из рамок лексических значений слов и словосочетаний процесса устной речевой коммуникации гидов государственного музея-заповедника «Ичан-кала», сформирована квалификация оперирования различными стилистическими средствами, образующих контекстуальное значение;

научные выводы о том, что формы обращения коммуникативного дискурса в устном коммуникативном акте узбекского языка состоят из анафорических, катафорических и экзофорических видов были использованы при подготовке сценария передачи «Тилимизни ўрганамиз» (справка Хорезмской телерадиокомпании № 1555 от 4 декабря 2020 г.). В результате появилась возможность всестороннего освещения в литературно-художественных, духовно-просветительских программах вопросов, связанных с авторитетом узбекского языка, процессами его развития, отражения богатства родного языка в устной речевой коммуникации в процессе живого общения;

научно-теоретические выводы о том, что лексические единицы, используемые в устном коммуникативном акте, относятся к лексикону индивидуальному, социальной группы и общенародного языка и по своей семантике делятся на контекстуальные и концептуальные категории, были использованы для правильного перевода и интерпретации слов, встречающихся в тексте проекта по реализации хозяйственного договора Хорезмской Академии Маъмуна «Перевод, подготовка и издание произведения «Ахлоки мухсинийн», переведенного Агахи с персидского на узбекский», осуществленного на основе протокола № 49 Кабинета Министров от 17 марта 2017 г. (Справка № 169/2-20 Хорезмской Академии Маъмуна АН

Республики Узбекистан от 16 ноября 2020 г.). В результате была улучшена этимологическая, лексическая и семантическая трактовка слов в словаре этих произведений, повысился уровень понятности для читателя.

Структура и объем диссертации. Исследование состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения. Общий объем диссертации составляет 157 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Saparbayeva G., Atajonova M., Sapayeva R. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida ingliz tilidan o‘zlashgan so‘zlarning leksik-semantik guruhlari // Ilm sarchashmalari. – Urganch, 2014. - № 11. –Б. 42-46. (10.00.00, №3)
2. Saparbayeva G., Rustamova U. Discourse Types and Categories in English // Ilm sarchashmalari. – Urganch, 2015. -№7. –Б. 74-76. (10.00.00. № 3).
3. Saparbaeva G. The Principles and Methods of Teaching Vocabulary // Ilm sarchashmalari. – Urganch, 2016. – №2. –Б. 86-88. (10.00.00. № 3).
4. Saparbaeva G., Ochilova D.A., Matmuratova G. Social and Linguistic peculiarities of Taboo //European Journal of Literature and Linguistics (scientific journal) -Austria, Vienna, 2016. - № 2. –P. 83-89. (01.00.00 ¹-(5, 35).
5. Saparbaeva G., Shamuratova I. Extra-linguistic and psycholinguistic aspects of language teaching // Ilm sarchashmalari. – Urganch, 2018. – №7. –Б. 175-177. (10.00.00. № 3).
6. Сапарбаева Г. Оғзаки мулоқот актида клефт, эллипсис ва субституция// Tamaddun nuri. – Нукус, 2020. – № 6. – Б. 40-42. (10.00.00 №28)
7. Saparbayeva G. Og‘zaki muloqot aktida diskurs marker masalasi // Ilm sarchashmalari. – Urganch, 2020. –№11. –Б. 30-33. (10.00.00. № 3).
8. Сапарбаева Г. Индивидуал, ижтимоий гуруҳ ва халқ лексиконининг лингвистик хусусиятлари // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – Хива, 2020. – № 12. – Б. 97- 99 (10.00.00. №21).
9. Сапарбаева Г. Оғзаки мулоқот матни хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2020. – № 6. – Б. 125-129 (10.00.00. №14)
10. Сапарбаева Г. Оғзаки мулоқот актида диктумга субъект муносабатини ифодаловчи воситалар // НамДУ илмий ахборотномаси. – Наманган, 2021 – № 1. – Б. 219- 223 (10.00.00. №26).
11. Saparbaeva G.M. Types of Oral Communication Act in Accordance with the Presence of an Interlocutor, Endorsement, Organization, and Notification in the Uzbek language// International Journal of Anglisticum. Literature, Linguistics and Interdisciplinary Studies. Volume: 9 | Issue: 12|. – Macedonia, 2020. –P.26-34. (Impact factor ICV: 86,76. DOI (PDF): <http://dx.doi.org/10.0001/ijllis.v9i12.2141>. (10.00.00, (6,15,17,19)
12. Сапарбаева Г. Оғзаки мулоқот услубини белгиловчи омилларнинг назарий асослари // ЎЗБЕК ВА ТОЖИК ФИЛОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРЬ МАСАЛАЛАРИ (Онлайн конференция материаллари). – Хўжанд, 2020. – Б. 247-251.
13. Saparbaeva G., Rahimova G. Representing Another Person’s Speech in the English and Uzbek languages // Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. XXXIV Международная заочная научно-практическая конференция. - Moskva, Mart, 2015. –P. 123-1

14. Saparbaeva G., Atajonova M., Matyakubov Z. Linguistic and Social Aspect of Language Culture // Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. XXXIV Международная заочная научно-практическая конференция. – Moskva, Mart, 2015. – P. 118-123.

15. Saparbaeva G., Jumaniyazov Z. The National Cultural and Gender Features of Representation, Appearance and Character of the Person by Composite Words in English and Uzbek Languages. // The Fifth European Conference on Languages, Literature and Linguistics. – Austria, Vienna. Feb. 10, 2015. – P.164-168.

16. Saparbaeva G., Ruzmetova S. Modality as a Functional Semantic Category in English //The Seventh European Conference on Languages, Literature and Linguistics. – Austria, Vienna. 14th June, 2015. – P. 129-132.

II бўлим (II часть; II part)

17. Saparbayeva G., Rahimova G. Ingliz va o‘zbek tillarida badiiy tasvir va ifoda vositalari // Замонавий тилшунослик ва таржимашуносликнинг долзарб муаммолари. - Тошкент, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, Хорижий филология факультети. Университет 98 йиллигига бағишланган нашр. 2016 йил 15 апрель. - Б. 225-231.

18. Saparbayeva G., Karimova M. O‘zbek mentalitetiga oid bo‘lgan leksemalarning ingliz tilidagi tarjimasi // Замонавий тилшунослик ва таржимашуносликнинг долзарб муаммолари. - Тошкент, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, Хорижий филология факультети. Университет 98 йиллигига бағишланган нашр. 2016 йил 15 апрель. -Б. 231-236.

19. Saparbaeva G., Aminova Z. How to activate passive vocabulary in language learning // Научный альманах - № 12-1 (38). –Тамбов, 2017. – С. 227-231. (DOI 10.17117/na.2017.12.01)

20. Saparbaeva G., Egambergenova Y., Matmurotov H. Comparing the Analysis of Metaphors both in English and Uzbek languages (on the Novel “Sister Carrie» by Theodore Dreiser) // International Scientific Review of Problems and Prospects of Modern Science and Education. – Boston, USA. May 19-20, 2019. - P.71-78.

21. Saparbayeva G., Marimbayeva S. Lisonning nutqiy faoliyatida referensiya turlari// Илмий-назарий анжуман материаллари тўплами: Замонавий филологиянинг назарий ва амалий муаммолари. – Тошкент: ILM ZIYO ZAKOVAT, 20 июнь, 2020. – В. 36-40.

22. Saparbaeva G., Azatova N. Translation Strategies of Culture Specific words in Fairy-tales from and into the Uzbek Languages // “O‘zbek tilini dunyo miqyosida keng targ‘ib qilish bo‘yicha hamkorlik istiqbollari» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. –Toshkent, 2020-yil 19-20-oktabr. – В. 303-307.

23. Сапарбаева Г. Мулоқот жараёнида тафаккур ва тил муносабати ҳақидаги лингвистик қарашлар // ҚарДУ хабарлари. Илмий-назарий, услубий журнал. – Қарши, 2020. – № 4. – Б. 161-164.

Автореферат Урганч Давлат университети ноширлик бўлимида тахрирдан
ўтказилди (_____2021 йил)

Босишга рухсат этилди: _____2021.
Офсет қоғози. Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆.
«Times New Roman» гарнитураси.
Адади 100. Буюртма № 17.
Шартли босма табағи 3,5.

УрДУ матбаа бўлими матбаа фаолиятини бошлагани ҳақида ваколатли давлат органини хабардор қилиш тўғрисидаги Тасдиқнома асосида фаолият юритади (QR-kod 9704).

УрДУ босмахонасида чоп қилинди.
Манзил: 220110. Урганч шаҳри,
Ҳ. Олимжон кўчаси, 14-уй.
Телефон: (0-362)-224-66-01.

